Caert Thresoor

'Bloopers' in de Nederlandse kartografie van Rusland

De kaart van een legerkamp bij Utrecht uit 1805

Het kaartbeeld als datering van zeekaarten

2011 - 3

30

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

96 Igor Wladimiroff
'Bloopers' in de Nederlandse kartografie van Rusland

Harald Fredriks
78 **De Carte du Camp d'Utrecht uit 1805**

Hans Kloosterboer
87 **Het veranderend kaartbeeld van Nederlandse zeegaten: een hulpmiddel bij de datering van zeekaarten?**

97 **Kaartencollecties in Nederland**

99 **Besprekingen**

101 **Varia Cartographica**

104 **Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven**

Afbeelding omslag:
Kaart van Pernambuco door Georg Marcgraf, uitgegeven door Joan Blaeu in 1647.

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenesstichting

Redactie
Dr Henk Deys, Capt. Hans Kok, drs Sjoerd de Meer, dr Elger Heere, prof. dr F.J. Ormeling, drs Martijn Storms, Gijs Boink, Erik Walsmit
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Internet
http://www.caert-thresoor.nl (inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat
G.G.J. Boink, p/a Nationaal Archief, Postbus 90520, 2595 LN Den Haag.
E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenesstichting
Secr.: J.D.A. Kok, Poelwaai 15, 2162 HA Lisse
ABN Amro te Lisse - rek.nr.: 53.33.43.798

Abonnementen en administratie
Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 27,00; België € 30,00; Europa (zonder België) € 36,00; buiten Europa € 40,00.
Losse nummers € 8,00.
Betaling EU-landen middels bankoverschrijving.
Overige landen d.m.v. Visa of Mastercard.
Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Caert-Thresoor, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, telefoon 0172-444667, fax 0172-440209, e-mail: info@drukkerij-vis.nl
Postbank 5253901, IBAN: NL02PSTB 0005253901, SWIFT/BIC: PSTBNL21

ISSN 0167-4994

Copyright
Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven
Op aanvraag.

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

De redactie dankt de onderstaande

Vrienden van Caert-Thresoor

M. Ostermann, Monnickendam

H. Kok, Lisse

A. de Zeeuw, Zutphen

D. de Pagter, Telluride, USA

P. van der Krogt, Delft

Bubb Kuyper Auctions, Haarlem
www.bubbkuyper.com

Boekhandel de Bengel, Dordrecht
www.debengel.net

Leen Helmink, Amersfoort
www.helmink.com

Iris Antique Globes and Maps and Restoration-Workshop Paul Peters, Eerbeek
www.irisglobes.nl

Steef Lemmers, Lisse

Antiquariaat Sanderus, Gent/België
www.sanderusmaps.com

MERCATOR
Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030-2321342
Bezoek op afspraak.

In de zestiende en zeventiende eeuw speelden Nederlandse kartografen een baanbrekende rol in de kartografie van Rusland. Naast de interesse voor het onbekende Moscovië was het vinden van handelsroutes naar Zuidoost Azië de voornaamste drijfveer. Sinds de Spanjaarden en Portugezen de wereld, met zegen van de paus, in twee invloedsferen hadden verdeeld zochten Engelse en Nederlandse kooplieden naar eigen routes; bovenlangs of binnendoor Rusland. Van betrouwbare geografische informatie uit Rusland was echter nog geen sprake; men moest het doen met de summiere gegevens en aannames van Westerse geleerden en reizigers. Het speurwerk naar de geografische realiteit verliep dan ook niet zonder vallen en opstaan. Ter illustratie acht voorbeelden.

Igor Wladimiroff

‘Bloopers’ in de Nederlandse kartografie van Rusland

1. *Delineatio Freti Vaigats,* Pieter van den Keere (1598). [93x134].

De vorm en ligging van Nova Zembla

Het eiland Nova Zembla (van het Russische *novaja zemlja*: nieuw land) speelt een markante rol in onze vaderlandse geschiedenis en daarmee in de Nederlandse kartografie van Rusland. Tegelijk was het, als gevolg van de ontoegankelijke ligging, een van de laatste gebieden van Rusland dat volledig in kaart kon worden gebracht. De interesse voor dit onbewoonde, excentrische eiland in de Noordelijke IJszee dateert uit de tweede helft van de zestiende eeuw. In navolging van de Engelsen, die midden zestiende eeuw actief werden in de handelsvaart op de noordelijk kust van Rusland gingen ook Nederlandse kooplieden op ‘Noordland’ varen. Daar kochten zij onder andere traan, zalm en kabeljauw bij het Petsjenga klooster. Met de kennis van de nieuwe vaarroute om de Noordkaap ging men ook serieus de mogelijkheid overwegen van een noordoostelijke doorvaart, bovenlangs Rusland naar de Stille Oceaan. Met als einddoel: China en de Indische Archipel.
De Engelsen, verenigd in de *Muscovy Company* waren in 1551 de eersten die een poging waagden. Een expeditie onder leiding van Sir Hugh Willoughby ging weliswaar grotendeels ten onder, maar leidde wel tot een nieuwe handelsroute naar Moskou en handelsprivileges van tsaar Ivan IV. Ondanks de mislukking van de Engelsen rustten ook de Nederlanders vanaf 1594 expeditievloten uit waarvan de derde tocht in 1596, met de overwintering van Willem Barentsz. en Jacob van Heemskerck op Nova Zembla, de bekendste is. Het ijs van de Noordelijke IJszee bleek een te harde noot om te kraken. Pas in 1879 zou het de Zweed Niels Adolf Erik Nordenskiöld lukken om met het stoomschip Vega de Stille Oceaan te bereiken.
De aanwezigheid van de Nederlanders in het noorden vond in geografisch opzicht zijn neerslag in kaarten van de noordkust van Rusland en het eiland Nova Zembla. Het kaartje *Delineatio Freti Vaigats* (zie afb. 1) uit het zakatlasje *Caert-Thresoor* (sic) van Pieter van de Keere uit 1598 laat overtuigend zien hoe de zee en de kusten van zowel Nova Zembla als het vaste land van Nederlandse namen werden voorzien: Nieuwe Noort Zee, Nieu Hollant, Nieu Walcheren, De Swaens revier enzovoort. Kort nadien zouden gelijksoortige namen worden gegeven aan de Amerikaanse kuststreek die in 1609 door Henri Hudson werd verkend toen hij – mede op instigatie van de kartografen Petrus Plancius en Jodocus Hondius – op zoek was naar een westelijke zeeroute naar ‘Tartaarland’.
De kaart van Nova Zembla kon dan wel worden verrijkt met Nederlandse namen en de afbeelding van het *Behouden Huys,* maar niet met de loop van de oostelijke kustlijn van het eiland. Die

Dr. I. Wladimiroff (1943) is te Amsterdam werkzaam als bestuursadviseur. Hij publiceert over de historische kartografie van Rusland en de kartografische activiteiten van Nicolaas Witsen.

2. *Magnae Tartariae Tabula,* Guillaume de L'Isle, (1706). [479x609].

bleef een raadsel totdat de Poolse iconenschilder Stanislaw Łopuci, aangetrokken voor het tekenen van kaarten in de Wapenkamer van het Kremlin in Moskou, pretendeerde de oplossing te weten.[1] Hij tekende in 1674 een kaartje waarop Nova Zembla aan de noordoostzijde op het vaste land aansloot. Burgemeester, Ruslandkenner en liefhebber-kartograaf Nicolaas Witsen kreeg dit kaartje in handen en stuurde de opmerkelijke informatie terstond naar de Engelse Royal Society waarvan hij lid was. Het nieuws was snel verspreid omdat de Society het kaartje opnam in zijn periodiek *Philosophical Transactions*. De beroemde Franse kartograaf Guillaume de L'Isle verwerkte het in zijn kaart *Magnae Tartariae Tabula* (zie afb. 2), die in Amsterdam werd uitgegeven door Covens en Mortier. De kaart bevatte een onvervalste 'blooper': Nova Zembla als schiereiland! Het zou nog tot in de negentiende eeuw duren alvorens de oostzijde van het eiland door de Russen correct in kaart kon worden gebracht.

3. *Russia cum confinijs,* Jodocus Hondius (1607). [143 x 199].

4. *Tartaria sive Magni Chami Imperium*, Willem Blaeu (1635) [380 x 498].

Een rivier van de Noordelijke IJszee naar de Kaspische Zee

Circa 1605 publiceerde kartograaf en uitgever Jodocus Hondius de kaart *Tartaria* waarop het huidige Siberië tot aan de Chinese muur werd weergegeven. Op deze kaart is een rivier Lepin getekend die de rivieren Ob en Volga met elkaar zou verbinden. Dit suggereerde de mogelijkheid van een vaarroute van de Noordelijke IJszee naar de Kaspische Zee. Amper twee jaar later verscheen bij Hondius een handzame Atlas Minor met o.a. de kaart *Russia cum Confinijs*. Daarop was een nieuwe noord-zuid waterweg getekend: via de monding van de Ob en de rivier Tobol die zou uitmonden in de Kaspische Zee. Sinds Hondius de kartografische nalatenschap van Gerard Mercator had overgenomen maakte hij gebruik van diens kaarten die bij velen in hoog aanzien stonden. Waarom dus geen geloof gehecht aan de loop van een rivier dwars door het Russische binnenland? Voor de koopman opende dit de mogelijkheid om per schip via de Noordelijke IJszee en de Russische rivieren de Kaspische Zee te bereiken. Na de mislukte zoektocht naar een noordoostelijke doorvaart zou dit een aantrekkelijke alternatief zijn omdat deze route toegang bood tot de Zijderoute naar China en de lucratieve zijdehandel met Perzië.
Het is duidelijk dat Hondius een stap te ver ging in zijn interpretatie van de gebrekkige informatiebronnen. De oudste daarvan waren de geschriften van de Griek Plinius (23-79 n. Chr.) die veronderstelde dat een binnenlandse doorvaart mogelijk moest zijn. Er was echter ook een bron van recenter datum: de Italiaanse geleerde Paolo Jovio zou in 1525 informatie aan de Russische gezant Dimitri Gerasimov ontfutseld hebben die er op neer kwam dat men via de rivier Ob en een *volok* de rivier Tobol zou kunnen bereiken.[2] Wat klopte was dat men de Ob vanuit de Noordelijke IJszee kan bereiken en dat de Tobol daar een zijrivier van is. Wat niet klopte was dat die rivier zou uitstromen in de Kaspische Zee. Gezien de aan elkaar grenzende stroomgebieden van de Tobol en de rivier Oeral is het goed mogelijk dat via een *volok* een verbinding heeft bestaan met de rivier Oeral die wél in de Kaspische zee uitmondt. Als dat zo was heeft Jovio waarschijnlijk niet begrepen wat een *volok* was: een soort overtoom over honderden, soms duizenden meters. Mits het land voldoende vlak was wisten de Vikingen en later de Russen hun platte schepen met behulp van boomstammen van de ene naar de andere waterloop te verplaatsen. Er was dus wel een route, echter niet geschikt voor willekeurig welk schip en zeker niet voor een Hollandse koopvaarder!

Een landbrug tussen Siberië en Alaska

Op de kaarten *Tartariae sive Chami Regni* van Ortelius uit 1570, de eerder genoemde *Tartaria* van Mercator/Hondius uit 1605 en *Tartaria sive Magni Chami Imperium* van Willem Blaeu uit 1635 (zie afb. 4) worden Azië en Amerika gescheiden door een zeestraat: *Anian Fretum* (Straat Anian).
De kartografen ontleenden deze hypothese aan de klassieke bronnen; van eigentijdse waarneming was nog geen sprake. Men achtte het niet zeker maar wel waarschijnlijk dat sprake was van een zeestraat. Dit laatste werd weersproken door Isaac Massa uit Haarlem die begin zeventiende eeuw enige tijd in Moskou woonde en zich ontpopte tot een Ruslandkenner die ook Russisch kaartmateriaal naar Nederland bracht. Hij betwijfelde de aanwezigheid van een zeestraat tussen Siberië en Alaska.

Daarbij beriep hij zich niet op Russische gegevens maar op het Bijbelverhaal: aangezien het paradijs in Azië lag moesten de mensen in Amerika daarvandaan gekomen zijn via een verbinding tussen beide continenten.[3] Dit werd echter weer tegengesproken door Jan van Sweeden, een Nederlandse koopman die eveneens in Moskou woonde en in 1665 Nicolaas Witsen informeerde over de geografie van Siberië.[4] Van Sweeden, die zich ook bezighield met de organisatie van postroutes in Rusland, moet op de hoogte zijn geweest van het feit dat de Rus Semjon Deznjov in 1648 Kaap Sjukotsk had gerond, de meest noordoostelijke punt van Siberië waar de Noordelijke IJszee en de Stille Oceaan in elkaar vloeien.[5] Diens rapportage aan de lokale *vojevoda* (gouverneur) van Jakoetsk verdween echter in de la.
Witsen had genoeg redenen voor twijfel, wat ook tot uiting kwam in de correspondentie met zijn geleerde vriend Gijsbert Cuper. Deze schreef o.a. 'Men weet (…) nogh niet off Tartarien aen Noord America vast [zit], dat of daer een zee tussen beyden loopt.'[6] Bij het ontwerpen van zijn baanbrekende *Nieuwe Landkaarte Van het Noorder en Ooster deel van Asia en Europa ..* (1689) koos Witsen voor de landbrug variant, die hij wel voorzag van de tekst: 'Het uyt Eyndt van dit Hooft is onbekendt'. Rond 1700 namen de meeste kartografen deze fictieve landbrug op in hun kaarten (zie afb. 2). Tsaar Peter I, die de Russische kartografie met kracht op de kaart zette, volstond hier echter niet mee en gaf opdracht aan de Deen Vitus Bering om de kwestie op te helderen. In 1741 stelde Bering definitief vast dat sprake was van een zeestraat.

5. Detail uit: *Regionum Septentrionalium Moscoviam, Rutenos, Tartaros, Eorumque Hordas Conprehendentium, Ex Antonii Ienkesoni Et Sigismundi Liberi Baronis Ab Herberstein Itinerariis, Nova Descriptio*, Jan en Lucas van Deutecum (ca. 1569) [517 x 1070].

6. Detail uit: *Tartaria sive Magni Chami Imperium excredensis Amplissimi viri Dni Nicolai Witsen,* de door Witsen verbeterde versie van zijn *Nieuwe Landkaarte van het Noorder en Ooster deel van Asia en Europa …,* Carel Allard (1696). [504 x 678].

De godin Zolotaja Baba

In de Russische cultuur en geschiedenis is altijd enige spanning geweest tussen op (bij)geloof gebaseerde aannames en verifieerbare feiten. Eén ervan was het bestaan van *zolotaja baba* (gouden vrouw), een vrouwelijk afgodsbeeld dat zich bij de monding van de Ob zou bevinden. In het Westen kwam de informatie hierover van de Poolse geleerde en kartograaf Mathias van Miechow wiens werk ook werd gelezen door de diplomaat Sigismund von Herberstein. Deze reisde in 1519 naar grootvorst Vassili III van Moscovië als gezant van keizer Maximilliaan en in 1526 opnieuw als gezant van diens zoon Karel V. In Herbersteins verslag *Rerum Moscoviticarum Commentarij* bevindt zich de kaart *Moscovia* (1549) waarop het afgodsbeeld – 'Slata Baba' genoemd – is afgebeeld als een vrouw met een staf.[7] In zijn aantekeningen over Moscovië schrijft Herberstein: 'Het is een standbeeld van een oude vrouw met een kind op haar schoot en er is een ander kind, naar men zegt haar kleinzoon'.[8] Merkwaardig genoeg beeldde Herberstein deze kinderen niet af op zijn kaart.
De kaart van Herberstein vormde tezamen met een kaart van Anthony Jenkinson, handelsagent van de Engelse Muscovy Company, de basis voor de eerste Nederlandse overzichtskaart van Rusland. Deze grote kaart (51,7 x 107 cm) werd ca. 1569 getekend, gegraveerd en gepubliceerd door de gebroeders Johannes en Lucas Van Deutecum. In de titel van hun kaart verwijzen zij naar hun bronnen: *Regionum Septentrionalium Moscoviam, Rutenos, Tartaros, Eorumque Hordas Conprehendentium, Ex Antonii Ienkesoni Et Sigismundi Liberi Baronis Ab Herberstein Itinerariis, Nova Descriptio.*[9]
Op de kaart wordt het afgodsbeeld, een zittende vrouw die een wolkje (de fluitende wind?) uitblaast, 'Solataia baba' genoemd (zie afb. 5). In 1570 verschijnt deze vrouw, ditmaal met de door Herberstein genoemde kinderen, op de kaart *Russiae Moscoviae et Tartariae Descriptio* van Abraham Ortelius die de

kaart van Jenkinson kopieerde. Op de min of meer identieke kaart *Moscoviae Maximi Amplissimi que Ducatus* (1578) van Gerard de Jode is de vrouw met een blaaswolkje en één kind getekend en ook op de kaart *Russia cum confinijs* (1595) van Gerard Mercator is zij afgebeeld, ditmaal weer met twee kinderen. Daarna komt Zolotaja Baba niet meer voor op kaarten van Rusland; de werkelijkheid had haar ingehaald.

Het eiland Witsen

De eerdergenoemde kaart van Witsen zag weliswaar in 1689 het daglicht maar vermeldt in het rechter cartouche de datum 1687. Een verklaring hiervoor zit in een curieus detail van de kaart: in de Noordelijke IJszee, boven de Witte Zee is een eiland getekend met de tekst 'Witsen Ins.a Nauta Vlaming 28 Iuly A° 1688 detecta' (zie afb. 6). Later zou blijken dat dit eiland niet bestond!
Witsen had zich laten leiden door informatie van schipper Willem de Vlaming die het eiland had 'ontdekt'. Deze schipper had Witsen in de loop der jaren regelmatig voorzien van nieuwe kartografische informatie. Niet alleen van de Noordelijke kust van Rusland, maar ook van de kust van Australië waar hij een rivier naar Witsen had vernoemd. Het kan moeilijk anders zijn dan dat het naar Witsen vernoemde eiland in de Noordelijke IJszee na voltooiing van de drukplaat alsnog werd toegevoegd en dat dit de - overigens zeer beperkte – uitgave van de kaart heeft vertraagd.
Gezien Witsens kartografische liefhebberij en zijn leidinggevende positie binnen de VOC is het aannemelijk dat De Vlaming van Witsen opdrachten kreeg en goed werd betaald voor de kartografische informaties die hij van zijn reizen meebracht. Was dit niet bestaande eiland een vergissing van De Vlaming, was het een misplaatste vleierij of verkeerde hij in geldnood?

De proporties van de Zee van Asov en de Zwarte Zee

De Griekse wiskundige, astronoom en kartograaf Claudius Ptolomaeus (ca. 90-168 na Chr.) was auteur van de *Geographia,* een handboek met aanwijzingen voor het maken van kaarten. Het boek bevatte lijsten met duizenden coördinaten van alle toenmaals bekende plaatsen op aarde. Met behulp hiervan konden kaarten worden geconstrueerd die al een opmerkelijk realistisch beeld van de toenmaals bekend wereld boden, maar desalniettemin nog een sterk hypothetisch karakter hadden. Met de val van Constantinopel in 1453 brachten christelijke vluchtelingen een deel van het Byzantijnse erfgoed, waaronder manuscripten en kaarten naar West-Europa. In 1462 verscheen in Bologna het boek van Ptolomaeus voor het eerst in druk, waarna in de loop der eeuwen tientallen herdrukken volgden. Het bevatte 27 kaarten; naast een wereldkaart 10 kaarten van Europa, 4 van Afrika en 12 van Azië. De kaarten Europa VIII en Asia II verbeeldden het gebied dat ooit Moscovië en vervolgens Rusland zou gaan heten.
Onder de navolgers van Ptolomaeus werk bevonden zich Nederlandse kartografen als Mercator en Janssonius. Zij lieten zich inspireren door de uitgaven van voorgangers als bijvoorbeeld Petrus de Turre. Op de kaart *Octavo Europe Tabula* van diens in 1490 in Rome uitgegeven *Geographia* is goed de extreme uitvergroting van de Palus Meotis ofwel Zee van Asov te zien (zie afb. 7).
Die is deels te verklaren door een misrekening van Ptolomaeus voor wat betreft de west-oost breedte van het aardoppervlak, deels door het ontbreken van betrouwbare kennis over de geografie van het achterland van de noordelijke kuststreken van de Zwarte Zee en de Zee van Asov. Die werden vanaf de achtste eeuw v. Chr. bereisd door Grieken die er handelsposten stichtten; in hun kielzog volgden kolonisten die graan verbouwden waaraan in Griekenland grote behoefte was. De Griekse invloed en geografische kennis bleef echter beperkt tot die delen van de kust waar plaatsen als Tyras, Olbia, Theodosia, Phangoria en Tanaïs ontstonden. Ondanks de kennis van de afstanden die in de kuststreken golden had Ptolomaeus kennelijk geen idee van de onmetelijke omvang van de noordelijk gelegen Pontische Steppen, die later door de Russen Oekraïne (Grensgebied) zouden worden genoemd. De kaart toont onmiskenbaar dat hij de omvang van het binnenland tot aan de Oostzee totaal verkeerd inschatte.
In de kartografie van het zuiden van Rusland werden voor wat de Zee van Asov betreft de veronderstellingen van Ptolomaeus tot in de tweede helft van de zestiende eeuw min of meer nagevolgd. Het 'waterhoofd' van deze relatief kleine zee, die nauwelijks de aanduiding 'zee' verdient, was in 1561 nog royaal aanwezig op de kaart *Moschovia Nuova Tavola* van de Italiaan Girolamo Rucelli die zijn gegevens ontleende aan de eerdergenoemde kaart van Jovio/Gerasimov. Overigens was de afwijking van de breedte van de Zwarte Zee aanzienlijk minder opvallend dan die van de Zee van Asov en hield (wellicht daardoor) langer stand op kaarten. Kennelijk bleef men vertrouwen op de gangbare, langgerekte

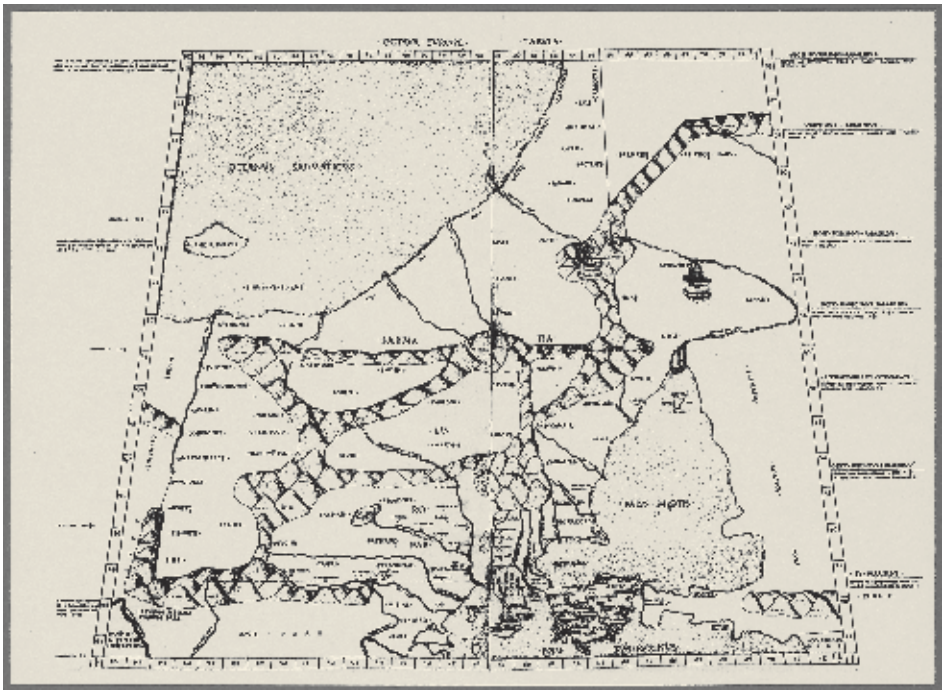

7. *Octava Europe Tabula,* Petri de Turre (1490), naar gegevens van Ptolomaeus [365 x 530].

8. *Tabula Russiae*, Claes Visscher, bijgenaamd Piscator (1651) [427 x 540].

9. *Paskaert van de Caspise Zee*, Cornelis Kluytting (1665) [289x350].

vorm van de Zwarte Zee en hield men - merkwaardig genoeg - geen rekening met de correcte kartografie van de Zwarte Zee die al in 1311 werd getekend door de Genuees Pietro Vesconti en in 1554 was nagevolgd door de Venetiaanse kartograaf Baptista Agnese.[10] Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw werd de Zwarte Zee definitief in de juiste proporties in kaart gebracht. Dit was te danken aan de kartografische inspanningen van Jan Hendrik van Kinsbergen, een Nederlandse kapitein die 1771-1775 in dienst van de Russische marine was.[11]

De vorm van de Kaspische Zee

De kartering van de Kaspische Zee behoorde tot de meest opvallende en langdurige lacunes in de kartografie van Rusland. De oorspong van de kartografi-

sche problemen lag in de onderling strijdige hypotheses over de geografie van de Kaspische Zee in de klassieke geschriften. Zo beweerde Plinius dat de *Mare Caspium* of *Mare Hyrcanym* in directe verbinding stond met de Noordelijke IJszee. Dit werd weersproken door de geleerde Herodotus (c. 485-c. 420 v. Chr.) in zijn *Historiën*: 'De Kaspische Zee staat op zichzelf en heeft geen verbinding met een andere zee'. Bovendien gaf hij een indicatie voor de vorm van de zee: 'Zij heeft een lengte van 15 dagen roeien en de grootste breedte is 8 dagen'. Ptolomaeus onderschreef de visie dat sprake was een binnenzee, maar eerdergenoemde misrekening leidde op kaarten tot de vorm van een min of meer afgerond vierkant in plaats van de langwerpige niervorm die de zee in werkelijkheid heeft. Deze kartografie werd in de zestiende en zeventiende eeuw consequent nagevolgd door vooraanstaande kartografen als Ortelius, de Jode, Mercator, Blaeu, Hondius, Janssonius, Visscher (zie afb. 8) en anderen.
De eerste doorbraak naar een realistischer kaartbeeld kwam midden zeventiende eeuw van Cornelis Kluytting, een Nederlandse bouwmeester die 1631-1647 in Rusland leiding gaf aan de bouw van *kremls* (fortificaties).[12] Mede vanwege zijn tekenvaardigheid kreeg hij van tsaar Aleksej opdracht om de loop van Volga en de uitmonding daarvan in de Kaspische Zee in kaart te brengen. Dit leidde onder andere tot zijn *Paskaert vande Caspische Zee* die in 1665 (zie afb. 9) via zijn broer Gerrit in handen kwam van Nicolaas Witsen. Deze benutte de kaart bij het tekenen van zijn eerdergenoemde kaart van Rusland. De kaart van Kluytting gaf weliswaar een gedetailleerd beeld van de kust van de Kaspische Zee maar miste nog de juiste vorm.
Een tweede in Rusland werkzame Nederlander die bijdroeg aan de kartografie van de Kaspische Zee was Jan Struys. Hij was zeilmaker van beroep en vanaf 1669 betrokken bij de bouw van schepen voor de Russische binnenvaart. Een proefvaart naar de Kaspische Zee leidde tot gevangenneming door opstandelingenleider Stenka Razin. Na zijn ontsnapping en omzwervingen rond de Kaspische Zee keerde Struys in 1673 terug in patria waar zijn *Zee Kaert Verthonende de Kaspische Zee* werd gepubliceerd. Met deze kaart was voor het eerst sprake van de zo kenmerkende 'nier' vorm van de Kaspische Zee.
In januari 1719 kreeg de Nederlandse

10. *The Caspian Sea*, Herman Moll (1727) [264 x 207].

marineofficier Karel van Weerden van tsaar Peter opdracht om naar Astrakan te gaan.[13] Hij moest de omtrek van de Kaspische Zee systematisch opmeten en die nauwkeurig in kaart te brengen. Tezamen met luitenant-hydrograaf Fjodor Sojmonov gaf hij leiding aan de opmetingen die in 1721 voltooid werden. Tsaar Peter was uitermate tevreden, de laatste 'blinde vlek' op de Russische kaart was uitgewist. Bibliothecaris Schumacher werd naar Parijs gestuurd om dit bewijs van de Russische kartografische professionaliteit in de Academie des Sciences te presenteren. De Fransen waren onder de indruk en Guillaume De L'Isle, Premier Géographe du Roy, zorgde in 1723 voor de gravering en uitgave van de kaart. Nog in hetzelfde jaar werd de *Zeekaart van de Kaspische Zee gemaakt in opdracht van zijne Tsaristische Hoogheid door mijnheer Karel van Weerden in 1719, 1720 en 1721* in Amsterdam uitgegeven door de firma van Reinier en Iosua Ottens. Kort nadien volgde de in Londen werkzame Nederlander Herman Moll met een versie die geïllustreerd was met topografische prenten van de Nederlandse wereldreiziger Cornelis de Bruijn (zie afb. 10).

Een kanaal tussen de Don en de Volga

Soms wordt iets op een kaart ingetekend omdat men het om praktische of politieke redenen graag gerealiseerd ziet, echter zonder rekening te houden met de staat van realisering daarvan. Op de kaart *Russia volga Moscovia pars Australis* van Joan en Cornelis Blaeu

11. *Russiae vulgo Moscoviae, Pars Australis*, Joan en Cornelis Blaeu (1633) [385 x 525].

uit 1633 is dit het geval. De kaart bevat een curieuze kartografische aanname: de weergave van een nog niet bestaand kanaal met de naam *Fozza Kamouz* (zie afb. 11).
Het kanaal zou de Don en de Volga met elkaar moeten verbinden op het punt waar zij elkaar het dichtst naderen. In werkelijkheid bestond dit kanaal alleen op papier en was het niet meer dan een plan dat nog tot uitvoering moest worden gebracht. Vermoedelijk diende het kanaal een moeilijk begaanbare *volok* te vervangen in het heuvelachtige landschap tussen twee zijriviertjes van respectievelijk de Don en de Volga.
De tijd zou leren dat de realisatie van dit plan nog honderden jaren in het verschiet lag. Naast de kaart van Blaeu stond dit imaginaire kanaal ook op de kaart *Novissima Russiae Tabula* van Hondius uit 1636 en zou nog op menige kaart nadien - waaronder die van Witsen - prijken. Dit was niet geheel onbegrijpelijk want er werden, onder andere op aandringen van de Duitse geleerde Gottfried Leibniz, herhaaldelijk pogingen gedaan om het kanaal daadwerkelijk te gaan realiseren. In 1696 gaf tsaar Peter opdracht aan de Nederlandse ingenieur Van Breugel om met 20.000 man het kanaal te gaan graven. Tegenwerking van prins Gagarin, *vojevoda* van Astrakan, belemmerde echter de voortgang. Hij verdedigde de belangen van 'zijn' havenstad aan de uitmonding van de Volga in de Kaspische Zee met het argument dat 'het een misdaad is om de door God bepaalde loop van rivieren te veranderen'.
Toch gaf tsaar Peter niet op. Na 1700 deed ook Cornelis Cruys, de Nederlandse vice-admiraal van de Russische vloot, een serieuze maar vergeefse poging. Dit weerhield hem er overigens niet van om de kampementen van de gravers en een kaarsrecht kanaal met de locaties van de te bouwen sluizen in te tekenen op kaart 11. in zijn *Nieuw Pas-Kaart Boek, Behelsende De Groote Rivier Don of Tanais* (zie afb. 12).[14]
Deze tweetalige, Russisch-Nederlandse atlas werd rond 1704 in Amsterdam door Hendrik Doncker uitgegeven. In opdracht van tsaar Peter nam de Engelse captain John Perry in 1710 nog eens met onverminderde ambitie het karwei ter hand. Het mocht echter niet baten; het zou nog tweeënhalve eeuw duren voordat het kanaal in 1952, in een minder godvruchtige tijd, voltooid werd.

Tot slot

Van de beschreven voorbeelden zijn er drie die de voltooiing van de kaart van Rusland lang in de weg hebben gestaan: de ontbrekende kartering van de oostzijde van Nova Zembla, de twijfel over een zeestraat tussen Siberië en Alaska en de onrealistische omtrek van Kaspische Zee. In alle drie gevallen was de ontoegankelijkheid van het te karteren gebied de voornaamste oorzaak. In aanmerking genomen dat dit bepaald niet de enige

12. Kaart no.11. uit Nieuw Pas-Kaart Boek, Behelsende De Groote Rivier Don of Tanais, Cornelis Cruys (ca. 1704) [492 x 570].

gebieden waren die niet of nauwelijks bereikbaar waren is het bewonderenswaardig hoe realistisch de Nederlandse kartografen van de zestiende en zeventiende eeuw hun kaarten van Rusland wisten te tekenen. Zij bezaten niet alleen het vakmanschap maar ook de wilskracht om het hoofd te bieden aan de talloze complexe dilemma's en puzzels waarvoor zij bij het ontwerpen van hun kaarten kwamen te staan. In dit licht bezien waren de hier beschreven 'bloopers' niet alleen onvermijdelijk maar ook eerder uitzondering dan regel.

Noten

1. Igor Wladimiroff, *De kaart van een verzwegen vriendschap. Nicolaes Witsen en Andrej Winius en de Nederlandse Cartografie van Rusland* (Groningen 2008) 301 e.v.
2. H. Michow, *Die ältesten Karten von Russland, ein Beitrag zur historischen Geographie* (Hamburg 1884) 21 e.v., Martin Gilbert, *The Routledge Atlas of Russian History* (London 2002) 27. Neil Ascherson, *Black Sea* (New York 1996) 92.
3. Wladimiroff, *De kaart van een verzwegen vriendschap, 89.*
4. Nicolaas Witsen, *Moscovische Reyse 1664-1665, Journaal en Aentekeningen,* Th. J.G. Locher en P. de Buck (eds.) ('s Gravenhage 1966-1967) dl. III, 373-388.
5. Leo Bagrow, *A History of Russian Cartography up to 1800*, (ed.) H.W. Castner (Ontario 1975) 22.
6. Brief 30 januari 1714, Gijsbert Cuper aan Nicolaas Witsen, Correspondentie Witsen-Cuper v.v., bibliotheek UvA, handschriftencollectie.
7. Sigismundi Libiri Baronis in Herberstain, *Rerum Moscoviticarum Commentarij* (Basel 1571) kaart na pag. Ad Lectorem.
8. Igor Fomenko, *A New Description of the Northern Regions, Including Muscovy …, Jan and Lucas Duetecum (1562-1572)* Moskou 2010) 40.
9. Het enig bekend exemplaar van deze kaart bevindt zich in de kaartencollectie van het Staats Historisch Museum in Moskou; SHM, GO 6350/1-3.
10. Wladimiroff, *De kaart van een verzwegen vriendschap,* 38.
11. M.C. van Hall, *Het leven en karakter van den Admiraal Jhr. Jan Hendrik van Kinsbergen,* (Amsterdam 1841).
12. Wladimiroff, *De kaart van een verzwegen vriendschap*, 101 e.v.
13. Ibidem, 189 e.v., 313.
14. Kaart 11: *Nieuwe, en Seer Accurate Caert Vande DOORGRAVINGE om met Scheepen uyt de Rivier de Don of Tanais door de Spruyten of Rivierties Jlafla en Camisinka inde Volga of Astrachansche Rivier en Caspische Zee te vaaren.*

Summary

'Bloopers' in the Dutch cartography of Russia
In the sixteenth and seventeenth centuries Dutch cartographers played a groundbreaking role in the mapping of Russia. Their primary motive was the search for trade routes to Southeast Asia. As there was no reliable information on the geography of the vast territory of Siberia they had to rely on the invalid hypotheses and few observations of Western scientists and travellers. Their cartographic constructions of the geographic reality were not without the inevitable 'bloopers'. The article illustrates this with eight examples: the shape and position of Nova Zembla, a river from the Northern Ice Sea to the Caspian Sea, a spit of land between Siberia and Alaska, the goddess Zolotaja Baba, Witsen Island, the proportions of the sea of Azov and Black Sea, the shape of the Caspian Sea, and a canal between the Don and the Volga.

Harald Fredriks

De *Carte du Camp d'Utrecht* uit 1805

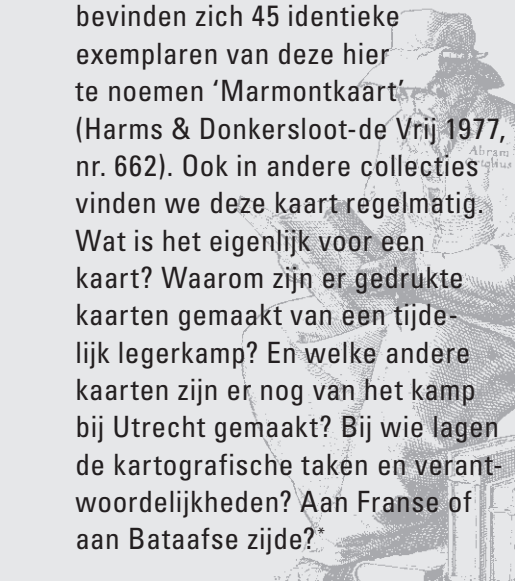

In de collectie Moll van de Universiteitsbibliotheek Utrecht bevinden zich 45 identieke exemplaren van deze hier te noemen 'Marmontkaart' (Harms & Donkersloot-de Vrij 1977, nr. 662). Ook in andere collecties vinden we deze kaart regelmatig. Wat is het eigenlijk voor een kaart? Waarom zijn er gedrukte kaarten gemaakt van een tijdelijk legerkamp? En welke andere kaarten zijn er nog van het kamp bij Utrecht gemaakt? Bij wie lagen de kartografische taken en verantwoordelijkheden? Aan Franse of aan Bataafse zijde?*

Het kamp bij Utrecht

Generaal August Frédéric Louis Viesse de Marmont (1774-1852) werd begin 1804 door Napoleon benoemd tot nieuwe opperbevelhebber van de Bataafse en Franse troepen in de Bataafse Republiek. Hij kreeg de opdracht de helft van deze troepen gereed te houden voor een invasie in Engeland. Marmont, die zijn hoofdkwartier in Utrecht vestigde, vond dat zijn troepen uitermate slecht voorbereid waren op welke militaire exercitie dan ook, en besloot ongeveer 18.000 manschappen met paarden en kanonnen te huisvesten op een centrale plaats: de heide tussen Driebergen en Amersfoort. Daar verrees in de zomer van 1804 een gigantisch tentenkamp, met loodsen en barakken voor de opslag. Bakkerijen en slagerijen werden in de nabijheid gevestigd. Om de geoefendheid van deze troepen te vergroten, werden dagelijks oefeningen in klein(er) verband gehouden, en eenmaal in de veertien dagen vonden 'manoeuvres in het vuur' plaats, waaraan alle militairen deelnamen: een spektakel, dat vele bezoekers uit het hele land aantrok.

H.R. Fredriks was tot 2007 officier en docent geografische inlichtingen bij de Koninklijke Landmacht. Sindsdien is hij werkzaam als antiquaar bij Cartografisch Antiquariaat Edward Wells BV.

Marmont was een eerzuchtig mens en rustte niet voordat hij 'hier het best getrainde leger aller tijden zou bevelen, dat na mij wellicht geëvenaard, maar nimmer overtroffen zal worden.' Het leger trok ook allerlei lieden aan die probeerden een bestaan op te bouwen door hand- en spandiensten aan de militairen te verlenen, en hen ook allerlei koopwaren aanboden.
In het vroege voorjaar van 1805 werden er (voornamelijk houten) barakken opgericht, omdat Marmont zijn manschappen niet meer in tenten wenste onder te brengen. Het leger bivakkeerde niet lang in de nieuwe barakken, maar werd al begin augustus 1805 ingescheept om een invasie in Engeland uit te voeren. Na zes weken op de rede van Texel werd er plotsklaps ontscheept en trokken de troepen in ijltempo naar Zuid-Duitsland en Oostenrijk, waarna op 2 december 1805 bij Austerlitz (thans Slavkov in Tsjechië) de befaamde 'Driekeizersslag' (meer bekend als 'Slag bij Austerlitz') plaatsvond.
Marmonts eerzucht blijkt ook uit het feit dat hij de soldaten bij het kamp een aarden piramide heeft laten maken 'die de herinnering aan ons verblijf op deze vlakte in de toekomstige eeuwen levend zou houden.' Het deed hem goed dat de bewoners er de naam 'Marmontberg' aan gegeven hadden. Later schreef hij in zijn *Mémoires* (gepubliceerd 1856-57): 'Il ne reste de tout cela que la pyramide dont la durée sera éternelle, et que les habitants ont appelée de mon nom: elle est connue aujourd'hui dans le pays sous celui de Marmontberg.'[4]
Hij wilde zeker niet weten dat de naam toen al lang veranderd was. Koning Lodewijk Napoleon had bij zijn bezoek aan het kamp in 1806 de naam van het monument in 'Pyramide van Austerlitz' veranderd. De nieuwe naam herdenkt Napoleons overwinning een jaar eerder.

De kaart

Op 25 september 1804 schreef G.J. Le Fèvre de Montigny aan de minister van Oorlog dat de Fransen een kaart gemaakt hadden van het kamp 'uit gedrukte caarten en andere saamgevoegde stukken', welke te algemeen was en uit hoofde van accuratesse 'en kleinheid der schaal geheel en al onvoldoende.' Daarop had Marmont hem gevraagd om een nieuwe kaart van het kamp te maken, die 'zowel voor de geschiedenis als tot instructie der militaire schoolen' zou kunnen dienen. Net als in de piramide zag hij wellicht in een gedrukte kaart een vereeuwiging van de opzet en inrichting van zijn ideale legerkamp.
Le Fèvre de Montigny verzocht toestemming de nodige opmetingen te mogen doen en dagloners te mogen inzetten. Nadat de commiezen van het Bureau van de Genie de minister van Oorlog geadviseerd hadden dat de voorgestelde kaart inderdaad van veel waarde zou kunnen zijn voor de militaire scholen, kreeg hij op 13 oktober toestemming van het Staatsbewind 'om het camp bij Zeyst met de meeste mogelijke naauwkeurigheid' op te meten en de kaart 'op ene bekwame en duidelijke schaal te vervaardigen, zullende dezelve kaart zodanig moeten worden ingericht dat daarop alles gevonden wordt hetwelk kan geacht worden enige relatie tot het gemelde camp te hebben, terwijl dezelve daarenboven zal moeten worden voorzien

1. *Carte du Camp d'Utrecht, commandé par le Général en Chef Marmont, dessiné par le Lt. Col. Ing. Le Fèvre de Montigny. Gravée et dirigée par C. van Baarsel.* - Amsterdam: Mortier, Covens & Zoon, juni 1805. - kopergravure, 56,5 x 69,5 cm. Diverse collecties: 45 exemplaren in de collectie Moll, Universiteitsbibliotheek Utrecht, 3 exemplaren in de collectie Museum Bisdom van Vliet, Streekarchief Midden Holland, Gouda inv. no. 8556, 8558, 8559, 3 exemplaren in het *Fonds Marmont*, Archives Municipales Châtillon-sur-Seine, Frankrijk inv. no. 596, 597, 598, 2 exemplaren in het Utrechts Archief: 2143, 2144, diverse exemplaren in particuliere collecties.

van eene gespecificeerde en gedetailleerde aanwijzing der daarop gebragte objecten.'
Gillis Johannes le Fèvre de Montigny (1765-1821) was sedert 1782 militair-ingenieur en examinator van landmeters die in 1806 bij de verponding (voorloper van het kadaster) aangesteld wensten te worden. Hij had al diverse kaarten vervaardigd, o.a. van Grave (1785), de Zuiderzee (1794), Kampen en omgeving en de grens van Friesland en Overijssel (1794).
Binnen vier maanden was Le Fèvre de Montigny klaar met zijn kaart van het kamp. Begin februari toonde hij de kaart van het kamp aan Marmont, die 'zijn bijzonder genoegen heeft betuigd.' Marmont wilde de kaart door een plaatsnijder laten graveren, wat *f* 300,-- zou kosten. Op 7 mei 1805 stuurde Le Fèvre de Montigny naar het ministerie van Oorlog de 'speciale kaart van het kamp bij Zeist, zoals het zich in den voorleden jare heeft bevonden en volgens de opgave van den generaal en chef Marmont nu wederom zal worden betrokken, met kennisgeving dat door hem die kaart van het kamp met de situatie van Seist en Driebergen, welke door hem is opgemeeten en geteekend, zoodra die in gravure is gebragt, mede dadelijk aan dit departement zal inzenden.'
Op 11 juni was de kaart gereed. In de *Amsterdamse Courant* van die datum staat de volgende advertentie: 'C. VAN BAARSEL, Graveur te Amsterdam, geeft in het licht, de KAART van het CAMP by ZEIST, gecommandeerd wordende door den Generaal en Chef Marmont, waarop zich bevinden de geheele situatie van de Dorpen Driebergen en Zeist, alsmede de Pyramide voor gemelde Camp opgerigt; zynde opgenomen door de Luit. Coll. Ingr. Le Fèvre De Montigny en verdere Ingenieurs. Te bekomen by Covens en Mortier, te Amsterdam; van Cleef, in 's Hage; te Utrecht, by Wild en Altheer, en te Zeist, by Beck, op het Hof. De prys is, op ordinair Papier, *f* 2:12:- en op Engelsch Papier *f* 3:3:-.' (Van der Krogt 1985, nr. 1974).

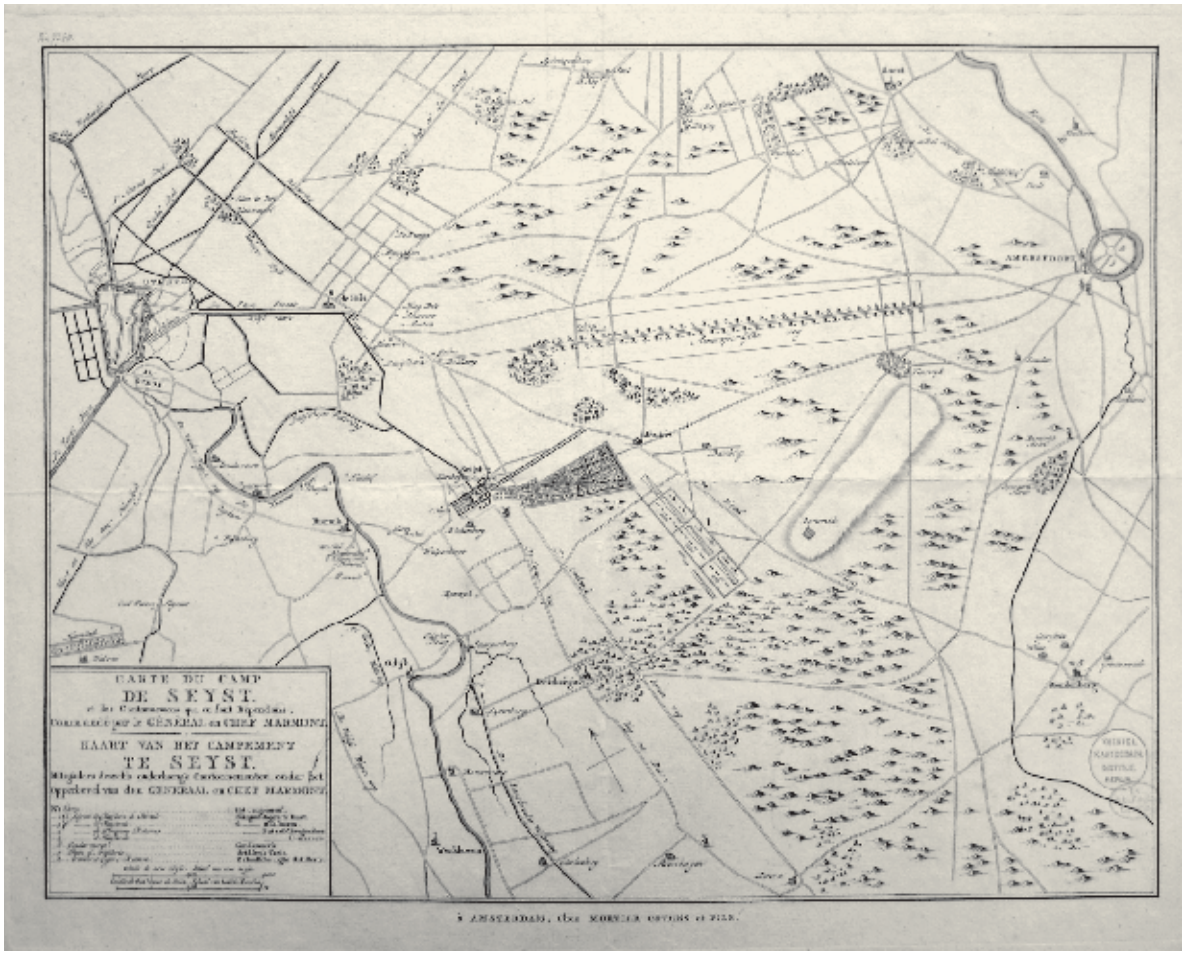

2. *Carte Du Camp De Seyst, et des Cantonnemens qui en sont Dépendans: Commandé par le Général en Chef Marmont.* - Amsterdam: Mortier, Covens & Zoon, februari 1805. - kopergravure, 39.5 x 51 cm. Collectie Utrechts Archief: 2142-1 en Berlin Staatsbibliothek-Preußische Kulturbesitz: Kart. K 10870.

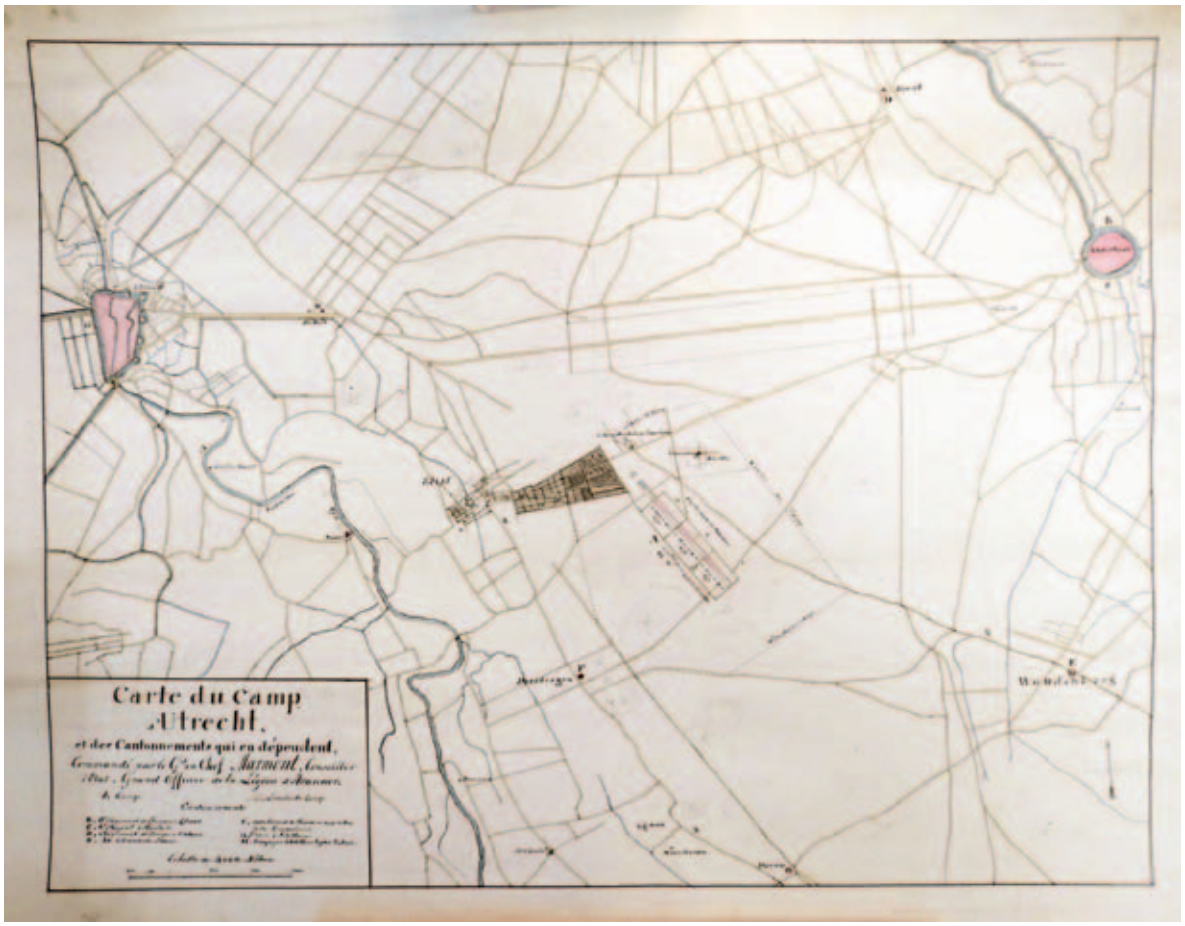

3. *Carte du Camp d'Utrecht et des Cantonnements qui en dépendent, Commandé par le Gén.al en Chef Marmont, Conseiller d'État, Grand Officier de la Légion d'Honneur.* - [s.l., s.n., 1804]. - manuscriptkaart, 39,5 x 51 cm. Collectie Museum Bisdom van Vliet, Streekarchief Midden Holland, Gouda inv. no. 8555.

Andere kaarten van het Zeister kamp

Merkwaardig is dat bijna vier maanden voor Le Fèvres kaart gereed was al een kaart van het kamp was uitgegeven. De Amsterdamse kaartenuitgever Mortier, Covens & Zoon adverteerde op 19 en 21 februari in de *Amsterdamse Courant* dat bij hen 'is gedrukt en wordt heden uitgegeven: Kaart van het Campement te Seyst (...)'(Van der Krogt 1985, nr. 1964). Voor één gulden was deze kaart bij hen te koop, ze was dan ook een stuk kleiner dan Van Baarsels kaart (zie afb. 2).
Deze kaart wordt in de *Allgemeine geographische ephemeriden* heel slecht beoordeeld. Ze toont 'ein unvollkommenes Bild' van dat kamp, wat vooral aan de onbeholpen weergave van de topografie geweten wordt (Van Egmond 2009, 281). Hiermee wordt geduid op de primitieve weergave van de oorden, het onsamenhangende beeld in het perspectief van de hoogteaanduiding en het niet onderscheiden van het ontgonnen land. Dat een dergelijke kaart toch gegraveerd en uitgegeven werd zegt veel over de commerciële werkwijze van het uitgevershuis. Het heeft er alle schijn van dat het tempo van het vervaardigen van een gedrukte kaart geprefereerd werd boven kartografische correctheid. Een bewijs des te meer dat er toentertijd veel waarde gehecht werd aan de aanwezigheid van Generaal Marmont en zijn troepen. Echter, hoe kwam het uitgevershuis aan deze kartografische informatie?

De vroegste kaart van het kamp

Een antwoord op bovengenoemde vraag moet gezocht worden in de vroegst bekende kaart van het kamp. Deze onvoltooide en ongesigneerde manuscriptkaart met de titel *Carte du Camp d'Utrecht et des Cantonnements qui en dépendent, Commandé par le Gén.*[al] *en Chef Marmont, Conseiller d'État, Grand Officier de la Légion d'Honneur* is zeer waarschijnlijk vervaardigd door een Bataafse kartograaf. Dit valt onder meer af te leiden uit de correcte toponiemen en de met potlood toegevoegde bospercelen met de aanduidingen *bos*.
Of dit dan de kaart is die de Overste Le Fèvre de Montigny beschreef als de kaart van het kamp uit 'gedrukte caarten en andere saamgevoegde stukken', welke te algemeen was en uit hoofde van accuratesse 'en kleinheid der schaal geheel en al onvoldoende' is mogelijk maar valt te betwijfelen. Deze eerste kaart waar ook de grenzen van het Franse grondgebied op staan dateert van voor de bouw van de *Pyramide*, en is wellicht vervaardigd in de zomer van 1804. In de legenda zijn de disposities van de diverse Franse en Bataafse eenheden reeds aangegeven. Een markant gegeven op de kaart is de aanduiding van de drie divisies op het kamp: twee Franse en één Bataafse. Echter, er wordt nog een vierde eenheid aangeduid, noordwestelijk van de andere drie divisies. Betreft het hier inderdaad een vierde (mogelijk geplande) divisie of betreft het hier iets anders? Feit is wel dat ook deze gegevens overgenomen zijn op de hierboven beschreven kaart van Mortier, Covens & Zoon. Dit terwijl er daadwerkelijk drie divisies op het kamp verbleven hebben.

Mocht Le Fèvre de Montigny inderdaad de vervaardiger van deze kaart geweest zijn, dan zou zijn bovengenoemde opmerking meer dan curieus zijn. En als we deze kaart vergelijken met andere manuscriptkaarten van zijn hand, dan is deze kaart geenszins van het kartografische niveau van zijn andere kaarten. Of speelde er nog meer en doelde hij wellicht op een andere kaart?

Een bijzondere kaart

Dat niet alleen de Bataafse Divisie zich bezighield met het vervaardigen van kaarten, maar ook de Fransen, wordt duidelijk met de kaart *Carte du Camp d'Utrecht et des Cantonnemens…* (zie afb. 4).
Ook op deze kaart is de begrenzing van het Franse grondgebied terug te vinden. Deze bijzondere kaart, deels lithografie en deels manuscript, is ongetwijfeld door een Fransman vervaardigd. Dit valt onder meer af te leiden aan de foutieve toponiemen en de vertaling naar het Frans van een aantal van deze toponiemen. De basisinfrastructuur en het raamwerk voor de legenda zijn gelithografeerd, de overige topografische aanduidingen zijn in manuscript. Het is waarschijnlijk dat het gelithografeerde deel direct afgeleid is van de manuscriptkaart hierboven. De kaart mag gezien de periode van vervaardiging als een lithografisch incunabel omschreven worden. Dat enkel de basisinfrastructuur op de steen getekend is, geeft mogelijk aan dat er haast was bij het vervaardigen van een (deels) gedrukte kaart. Maar aan de andere kant duidt het ook op een vervaardigingsmethode om snel actuele kaarten van dit gebied te maken door aan verandering onderhevige kaartelementen met de hand in te tekenen. Iets wat tegenwoordig nog steeds gebeurt binnen de krijgsmacht; een 'overlay' van disposities van bijvoorbeeld eenheden over een topografische kaart.

Maar wanneer is deze kaart dan vervaardigd? En hoe verhoudt deze kaart zich tot die van Mortier, Covens en Zoon? Was het dan deze kaart die tot ongenoegen leidde bij Overste Le Fèvre de Montigny?
Dit laatste is niet geheel ondenkbaar. Het is namelijk een feit dat een Fransman een door een Nederlander vervaardigde en onvoltooide manuscriptkaart op de steen tekende om daarmee in productie te gaan. En dat zou zo maar op weerstand bij Overste Le Fèvre de Montigny gestuit kunnen hebben die daarin een motivatie vond om een brief hierover aan de Minister van oorlog te schrijven. Deze stelling is mogelijk maar kan niet voldoende onderbouwd worden. Dit doordat beide bekende exemplaren van deze bijzondere kaart op gevergeerd papier gedrukt zijn en eveneens beide een (schaars) watermerk *van der Ley* hebben.
Deze van der Ley was een papiermaker uit Noord Holland en heeft dit papier pas in 1810 uitgegeven. En dat is opmerkelijk, daar het Zeister kamp in 1808 opgeheven werd.
Na verdere analyse van de kaart van Mortier, Covens en Zoon (zie afb. 1) blijkt dat er wel degelijk een relatie is tussen deze kaart en die van het uitgevershuis. Dit blijkt met name uit de overeenkomende topografische weergave van het reliëf en de bossen. Echter, er ontbreekt een aantal 'kampelementen' op de Mortier kaart. Dit kan een bewuste keuze geweest zijn, daar ook de begrenzing van het Franse grondgebied zoals deze al op de eerste kaart voorkwam niet overgenomen is.
Een antwoord op de vraag waarom er een reden was om deze kaart alsnog in 1810 of vlak daarna te vervaardigen kan gezocht worden in enerzijds de belangrijkheid van het kamp en anderzijds in de uitstraling van het kamp. Het betrof hier een schoolvoorbeeld van een militair kampement. Mogelijk dat er dus een geschiedkundig of een onderwijskundig belang was; ter lering van (op te leiden

4. *Carte du Camp d'Utrecht et des Cantonnemens qui en dépendent, commandé par le Gén.al en Chef Marmont, Conseiller d'État, Grand Officier de la Légion d'Honneur.* - [s.l., s.n., ca. 1810]. - lithografie en manuscript 39 x 65 cm. Collectie Cartografisch Antiquariaat Edward Wells BV inv. no. 2876.

recruten voor) het Franse leger (1810-1813, inlijving Koninkrijk Holland door het Franse Keizerrijk). Het lag in ieder geval geenszins voor de hand dat er wederom een Kamp bij Zeist zou komen, daar het strijdtoneel onder Napoleon zich in 1810 ver buiten ons grondgebied afspeelde.
Daarnaast, wat was de noodzaak om deze kaart in 1804/1805 uit te geven terwijl de (kartografisch veel betere) *Marmontkaart* van Overste Le Fèvre de Montigny reeds in februari, in manuscript weliswaar, voltooid was?

Of deze kaart dan ook al eerder is gemaakt dan pas in 1810 is in theorie mogelijk daar het lithografische proces in 1804 al reeds bekend was bij de Fransen. En als deze kaart dan ook als voorbeeld voor de kaart van Mortier, Covens en Zoon gediend heeft, dan is hij wellicht in oktober/november 1804 uitgegeven; na de voltooiing van de *Pyramide* en voor het graveren van de koperplaat voor de in februari 1805 uitgegeven kaart. Of dit daadwerkelijk zo is zal hieronder blijken.

De *Carte du Camp d'Utrecht* uit 1805; een tweetal manuscriptkaarten

Deze kaart, zoals beschreven in de inleiding, is dus een initiatief geweest van Overste Le Fèvre de Montigny. Naast de 45 gedrukte exemplaren in de collectie Moll, bevinden zich er ook nog drie in het *Fonds Marmont*, drie in de collectie Museum Bisdom van Vliet, twee in het Utrechts Archief en enkele exemplaren in andere archieven en particuliere collecties. Naast het drietal gedrukte kaarten in de collectie van Museum Bisdom van Vliet, bevindt zich hier ook een tweetal manuscriptkaarten van deze kaart; een voorstudie en de definitieve manuscriptkaart die door Cornelis van Baarsel gebruikt is om op de plaat gesneden te worden. De ongesigneerde voorstudie zonder titel, tekstuele invulling en met een niet ingevulde schaalbalk en noordpijl is voorzien van een voor Le Fèvre de Montigny zo kenmerkende 'ovaal'; zijn 'inzetcartouche' ten behoeve van de kaarttitel en overige kaarttekst. In het geval van deze kaart heeft Le Fèvre de Montigny gekozen om de *Pyramide* in het ovaal af te beelden.

Op de definitieve manuscriptkaart, met eenzelfde afmeting, staat wel de titel (op de *Pyramide* in het ovaal) en alle tekstuele gegevens ingevuld. Opmerkelijk is dat hij op de kaart de toevoeging *piramide* plaatst. Van Baarsel heeft hem hierin gecorrigeerd door deze te wijzigen in de toentertijd correcte spelling *Pyramide*. Doordat het hier een naamgeving betreft wordt tegenwoordig nog steeds de benaming *Pyramide* gehanteerd.
De kaart blinkt uit in gedetailleerdheid. Zo is iedere aanwezige divisie minutieus uitgewerkt met linies van tenten en barakken tot aan de individuele tenten van de commandanten. Ook het artilleriekamp en het artilleriepark zijn in detail weergegeven.
De eerder beschreven en mogelijk geplande 4e divisie is niet (meer) aanwezig op deze kaart.Op zowel de voorstudie als op deze kaart zijn de symbolen van de drie divisies als volgt gekleurd; blauw/wit voor de Franse divisies, blauw/rood voor de Bataafse divisie. De grote en centraal gepositioneerde tent van de Franse Generaal Marmont kent dan ook een kleuring blauw/wit. Op de gedrukte kaarten wordt ech-

5. Kaart zonder titel: voorstudie van de *Carte du Camp d'Utrecht, commandé par le Général en Chef Marmont*. - [s.l., s.n]. - manuscriptkaart, 57 x 71 cm. Collectie Museum Bisdom van Vliet, Streekarchief Midden Holland, Gouda inv. no. 8560.

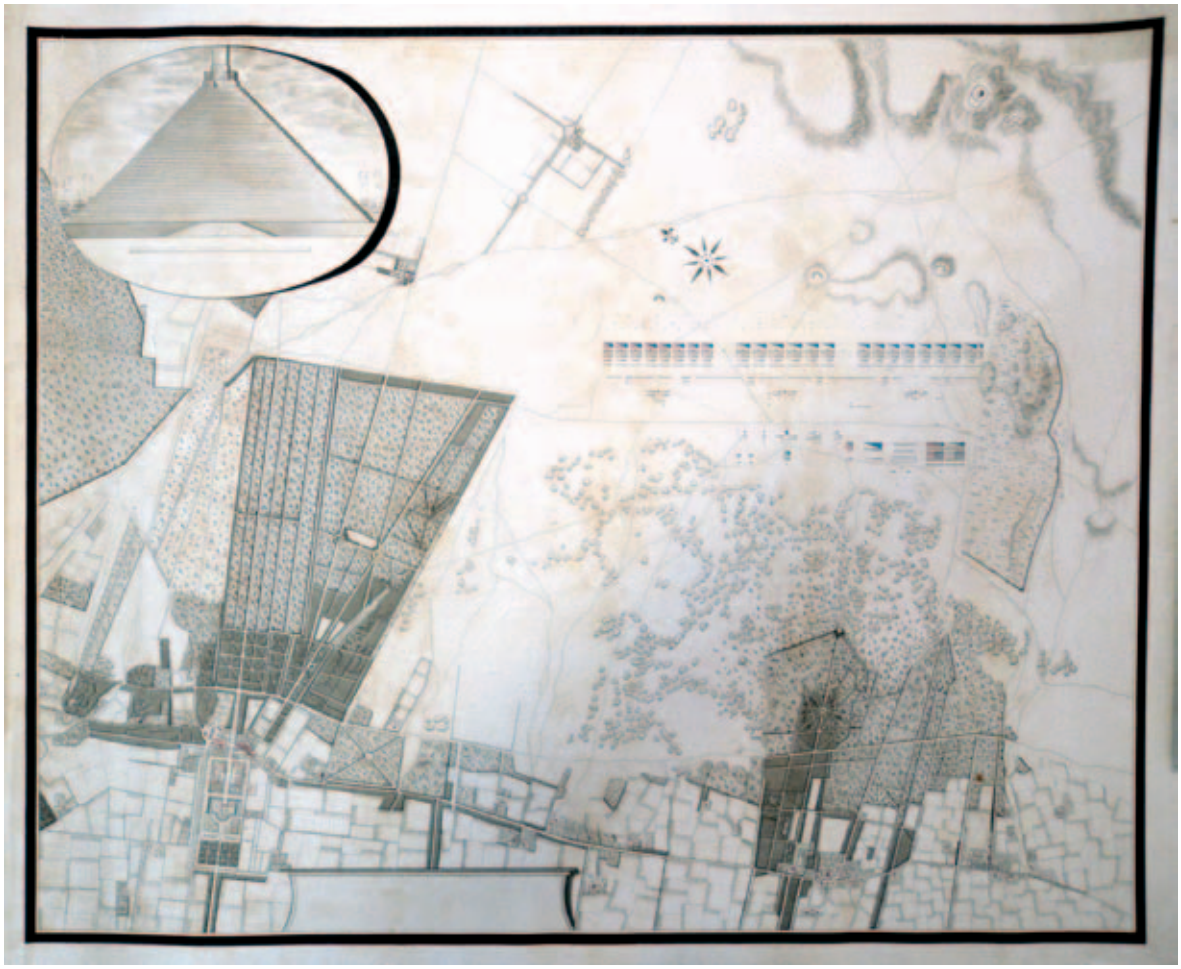

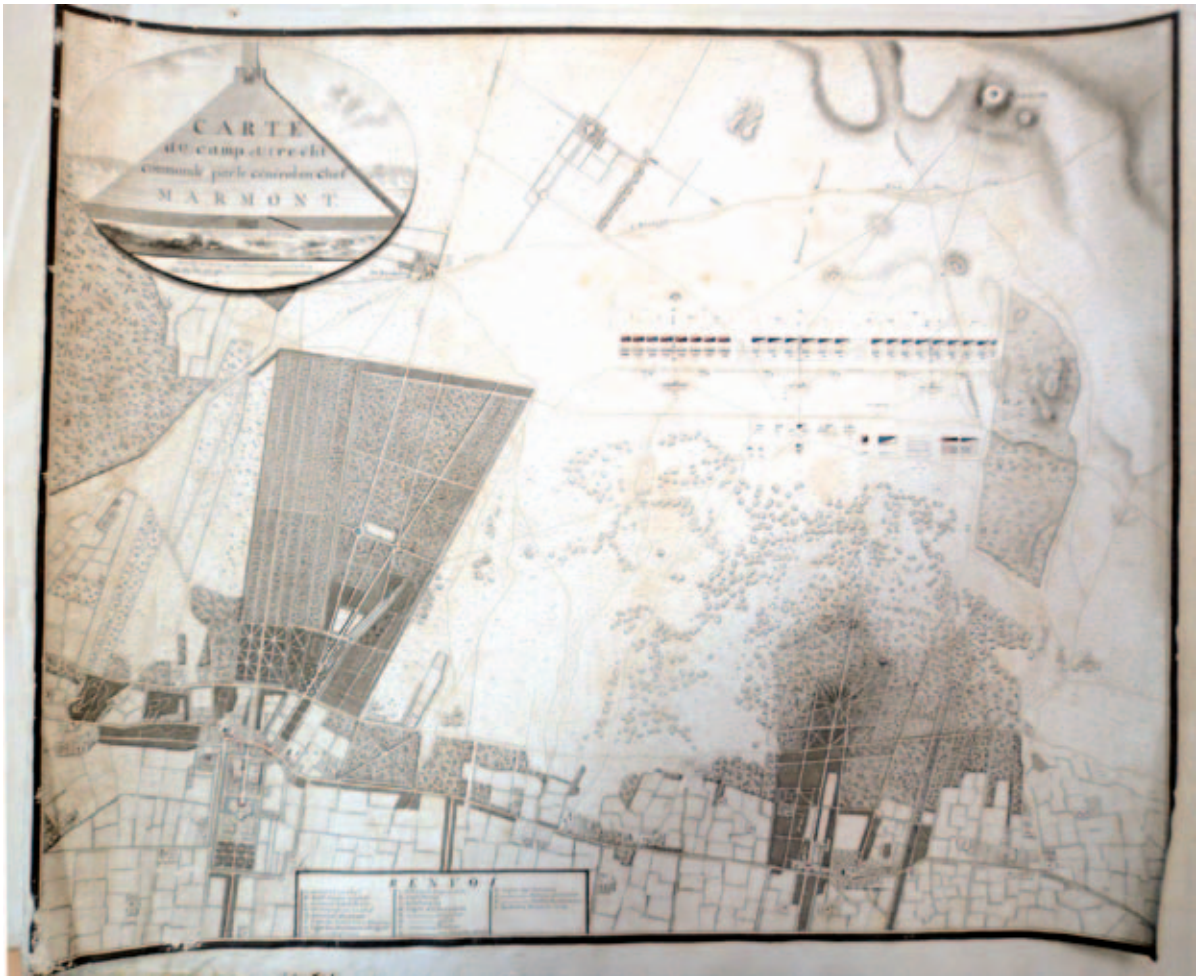

6. *Carte du Camp d'Utrecht, commandé par le Général en Chef Marmont*. - Kamp bij Zeist; Luitenant-Kolonel de Le Fèvre de Montigny, februari 1805. - manuscriptkaart, 57,5 x 70,5 cm. Collectie Museum Bisdom van Vliet, Streekarchief Midden Holland, Gouda inv. no. 8557.

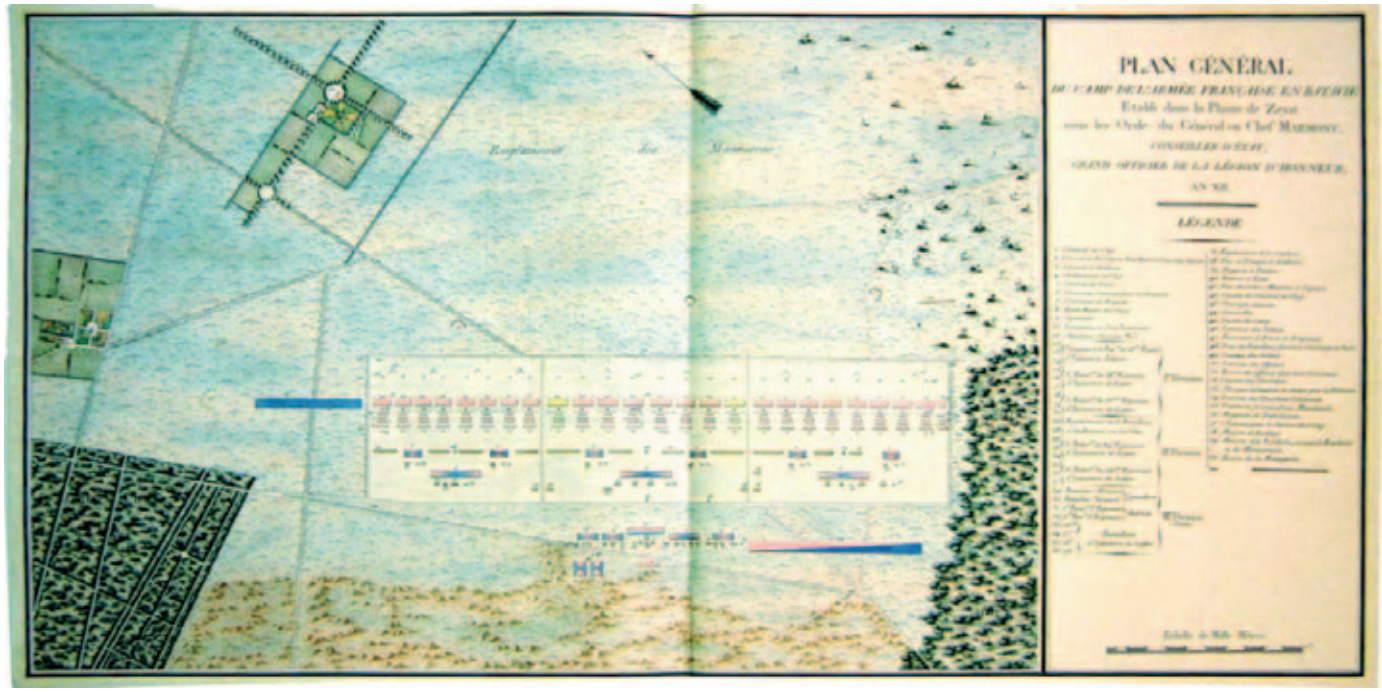

7. *Plan général du camp de l'Armée française établi dans la plaine de Zeyst sous les ordres du général en chef Marmont.- An XII.* - Circa 1910. - lithografie en manuscript, 49 x 80 cm. Collectie Archives Municipales Châtillon-sur-Seine, Frankrijk, inv. no. 594.

ter regelmatig en foutief ingekleurd blauw/rood voor deze tent gebruikt. Dat bovengenoemde kaartgegevens opeens zeer bruikbaar worden als het gaat om het formuleren van antwoorden op een aantal hypotheses, wordt bevestigd door een vondst van een andere opmerkelijke kaart in het *Fonds Marmont*.

Plan général du camp de l'Armée française établi dans la plaine de Zeyst sous les ordres du général en chef Marmont.- An XII

Deze kaart uit het jaar XII van de Franse Republikeinse kalender (september 1803-sept 1804) met eenzelfde schaal als de *Marmontkaart* is het verbindend element in het onderzoek naar de kaarten van het Zeister kamp.
De kaart vertoont in compositie grote overeenkomsten met de kaart *Carte du Camp d'Utrecht et des Cantonnemens …* (afb. 4) én met de *Marmontkaart*. De overeenkomsten met de bijzondere kaart (afb. 4) zijn niet alleen terug te vinden in de compositie, maar ook, en belangrijker nog, in de structuur van het papier! Ook deze kaart is gedrukt op het kenmerkende 'Van der Ley-papier', dus uitgegeven in 1810 of vlak daarna. En ook hier; deels gelithografeerd en deels handgetekend. En als we een vergelijk trekken met de *Marmontkaart* dan vallen onmiddellijk een aantal verschillen op. Zo is op deze kaart de vermoedelijke 4e divisie weergegeven, zijn de eenheidskleuren gewijzigd en gegeneraliseerd en is het artilleriekamp en –park eveneens gegeneraliseerd. Verder is opmerkelijk dat de vormgeving van de tent van Generaal Marmont afwijkt ten opzichte van de kaart van Le Fèvre de Montigny. Ook de inkleuring van de tent (rood/wit/blauw) is opmerkelijk. In die zin opmerkelijk dat als we het vergelijk doortrekken met de kaart *Carte du Camp d'Utrecht et des Cantonnemens* (zie afb. 4), dan zien we hier grote gelijkenissen ten aanzien van de indeling van het kamp, de gebruikte kleuren en de weergave van onder meer het artilleriekamp!
Hoe moet deze kaart dan geplaatst worden in de tijd? In de legenda wordt het jaar XII genoemd. Ondanks het feit dat de Republikeinse kalender in 1810 niet meer in gebruik was wordt deze hier toch gebruikt. Het feit dat zelfs een dergelijk gedetailleerde kaart in 1810 uitgegeven werd bevestigt eens te meer dat het Kamp Zeist van een grote (geschiedkundige) waarde was. Het kamp was inderdaad een schoolvoorbeeld van hoe een militair kampement er uit hoorde te zien. De vraag rijst wel waarom een dergelijke kaart vrijelijk uitgegeven werd. Zeker als het gaat om de *Marmontkaart*. Heden ten dage zou er op zijn minst een kwalificatie als *staatsgeheim* opstaan. Immers, het kampement zou als een ' high value target' aangemerkt worden. Dat het dreigingsrisico in die periode, gekoppeld aan de beperkte reactietijd van de Engelsen, niet zo hoog was, moge duidelijk zijn. Bovendien speelde de trots van Generaal Marmont een veel grotere rol; dat een ieder tot in lengte van dagen zich zijn aanwezigheid bij Zeist zal herinneren; de uitgifte van de kaarten hadden eenzelfde oogmerk als de bouw van zijn 'eeuwige' *Pyramide*.
Maar waarom werd de kartografisch betere kaart van Le Fèvre de Montigny dan niet gebruikt voor deze 'Plan général'? Een antwoord op deze vraag moet gezocht worden in de politieke situatie van 1810 en de jaren daarna. Holland werd ingelijfd bij het Franse Keizerrijk en moest het doen met een Franse gouverneur-generaal. Ook in die tijd werden allerlei wetten ingevoerd en lasten opgelegd. Het moet voor de hand gelegen hebben dat het de eer te na was voor de Fransen om de kaart van een Nederlandse luitenant-kolonel te reproduceren voor geschiedkundige doeleinden en als een voorbeeld van de krijgskunst. Bovendien, de relatie tussen de commandanten van Bataafse en Franse zijde was niet opperbest ten tijde van het kamp Zeist. Daarnaast werd de voorkeur gegeven aan het uitgeven van kaarten middels het nieuwe lithografische proces. Dit had duidelijk de voorkeur boven de toen, verouderde, kopergravure.
Of zou de kaart van le Fèvre de Montigny simpelweg over het hoofd gezien zijn bij de vervaardiging van de 'Franse kaarten' rond 1810?

8. *Carte du Camp d'Utrecht Commandé par le général en Chef Marmont Dessinée et Gravée par Ambroise Tardieu. 1820.* - Parijs: Treuttel et Wurtz, 1820. - kopergravure, 37 x 46 cm. Collectie Cartografisch Antiquariaat Edward Wells BV inv. no. 82911.

9. *Carta Dell' Accampamento Di Utrecht, Comandato del Generalo in capo Marmont.* - Napels(?): Federico Gatti & Gaetano. - lithografie, 37 x 46 cm. Particuliere collectie.

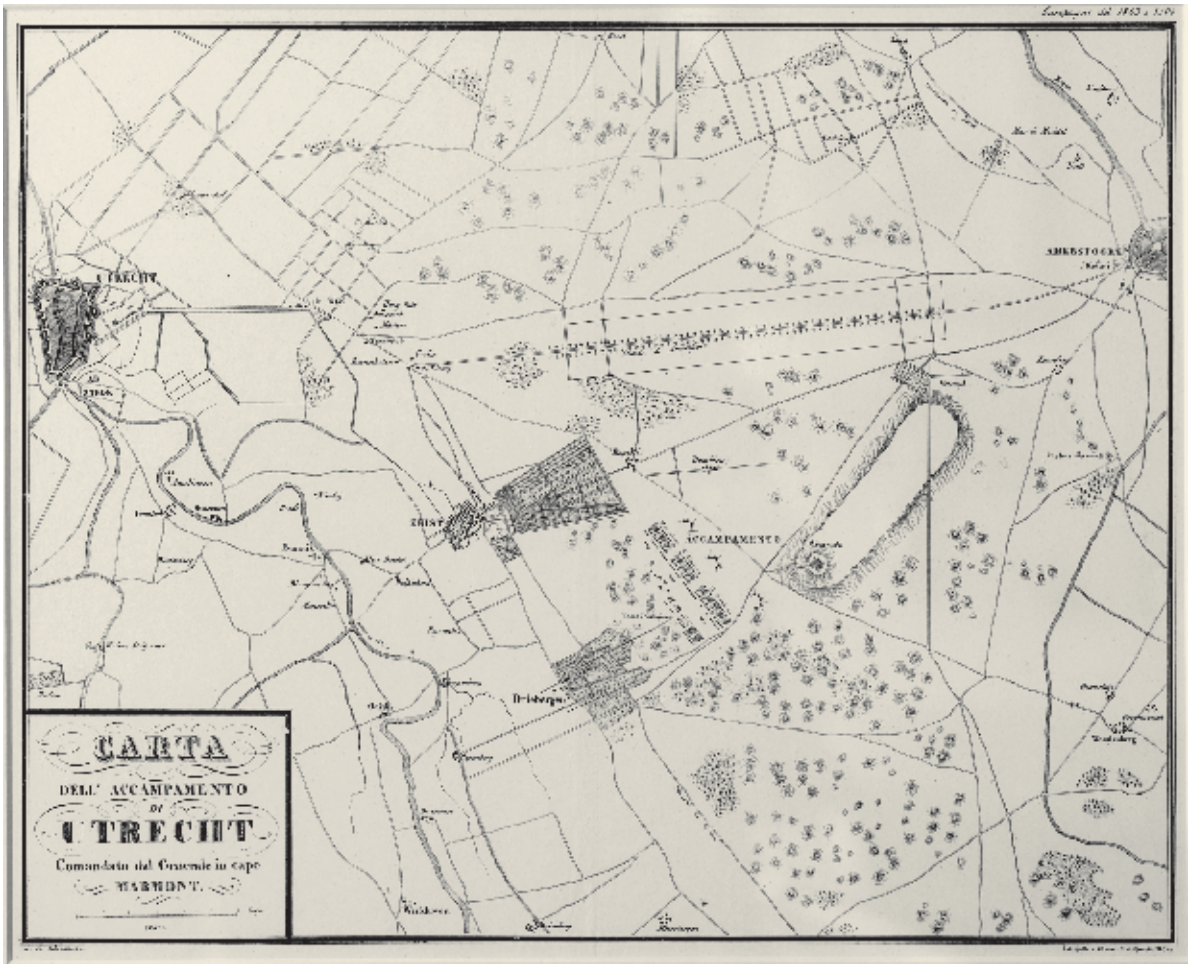

Er kan gesteld worden dat er twee 'kartografische lijnen' te onderkennen zijn; de Bataafse lijn met de toen actuele kaarten (manuscriptkaart en kopergravures) van het kamp en de Franse lijn met de geschiedkundige kaarten na ontruiming van het kamp (lithografie met manuscript). Ook valt op dat de manuscriptkaarten op velijnpapier gemaakt zijn, de kopergravures op het 'oude' handgeschepte papier en de Franse lithografieën met manuscriptaanvulling op gevergeerd papier.
Op welke Franse kaart Le Fèvre de Montigny dan doelde met zijn kritiekuiting is tot op heden onduidelijk, daar er geen andere kaarten van het kamp bekend zijn anders dan hier beschreven. En zolang er geen 'Franse' kaart teruggevonden wordt met een papierdatering uit 1804, zal deze vraag onbeantwoord blijven. Echter, het blijft aannemelijk dat de bijzondere Franse kaart (afb. 4) reeds in het najaar van 1804 gelithografeerd is, maar om reeds genoemde redenen in die tijd niet gedrukt en uitgegeven is.
Maar waarom liggen er dan zoveel exemplaren van de *Marmontkaart* in de Universiteitsbibliotheek Utrecht en op andere vindplaatsen? Het antwoord moet hier gevonden worden in het oogmerk van de commandant Marmont (de 'vereeuwiging' van zijn legerkamp) en zijn enorme uitstraling en invloed welke hij had in Holland. Immers, Marmont had Le Fèvre de Montigny verzocht om een kaart te vervaardigen die 'zowel voor de geschiedenis als tot instructie der militaire schoolen' zou kunnen dienen. Dat het kamp niet snel vergeten was blijkt ook uit de aanwezigheid van een tweetal later uitgegeven kaarten.

De kaarten van Tardieu en Salvatori

In 1820 verscheen een kleine kaart van het kamp bij het overzichtswerk van militaire gebeurtenissen door Mathieu Dumas, *Précis des événemens militaires ou essais historiques sur les campagnes de 1799 à 1814.* Deel negen en tien van dit werk betreffen de *Campagnes de 1802 et 1804*, ze zijn uitgegeven in 1820. De kaarten bevinden zich in een afzonderlijk *Recueil de Plans et de Cartes* (zie afb. 8).
Een identieke kaart, echter met Italiaanse tekst, verscheen in ca. 1830 (zie afb. 9). Deze kaart gelithografeerd en uitgegeven door Federico Gatti en Gaetano Dura te Napels, kent dezelfde afmeting en kaartschaal als die van Tardieu. Het betreft een duidelijke kopie, weliswaar met Italiaanse annotaties op de kaart.
Maar opmerkelijker is de bron die Tardieu gebruikt heeft; namelijk de *Marmontkaart* als het gaat om de (gedetailleerde) weergave van het kamp, de kanonopstellingen voor de divisies in het open terrein en het (micro-) reliëf, en kaarten van o.m. Hendrik de Leth en Isaac Tirion (achttiende eeuw) voor de topografie buiten het kampterrein.
Een Fransman die dus de 'Nederlandse lijn' gevolgd heeft. Op zich niet geheel vreemd, daar de 'Franse kaarten' van het kamp deels manuscript zijn en zodoende zeer zeldzaam.

Gerrit Moll

Marmont heeft maar kort kunnen profiteren van de gedrukte kaart van 'zijn' kamp. Zoals hierboven gezegd scheepte hij begin augustus in voor een invasie van Engeland, en trok, toen dat niet doorging, met zijn leger naar Centraal Europa.
Het is de vraag wat er met de voorraad kaarten gebeurde en of ze werkelijk voor instructie gebruikt zijn. De Utrechtse hoogleraar Gerrit Moll (1785-1838) had 45 exemplaren van de kaart in zijn collectie. Hoewel fortificatieleer niet op de eerste plaats zijn belangstelling had sprak hij er op zijn colleges wel eens over en verzamelde hij ook een groot aantal oorlogskaarten. Heeft hij die 45 exemplaren aangeschaft om in een soort 'studentenpracticum' - als dat in de vroege 19de eeuw al bestond - te gebruiken? Dit is zeer wel mogelijk, daar de kaart van een hoog kartografisch niveau was met een belangrijke thematiek, namelijk een militair kampement. Het betrof hier een schoolvoorbeeld van de dispositie van een zeer grote legereenheid.
Daarnaast, de invloed die het kamp bij Zeist had was toentertijd enorm. Zoals dhr. Loenen, auteur van het boek *De Pyramide van Austerlitz* terecht stelt, lag de werkelijke macht in 1804 en 1805 niet in Den Haag maar op de woeste heidevelden begrenst door Zeist, Driebergen en Woudenberg.

Literatuur

Blijdenstijn, Roland 2008. *De Pyramide van Austerlitz: Een herinnering aan de Franse Tijd in Nederland.* 3de herz. druk. Utrecht: Provincie Utrecht; Amsterdam: Stokerkade.

Egmond, M. van 2009. *Covens & Mortier: A Map Publishing House in Amsterdam, 1685-1866.* Utrechtse Historisch-Cartografische Studies; 8. Houten: HES & De Graaf.

Harms, J., en M. Donkersloot-de Vrij 1977. *Catalogus van de kaartencollectie Moll.* Utrecht: Universiteitsbibliotheek. No. 662.

Krogt, P.C.J. van der 1985. *Advertenties voor kaarten, atlassen, globes e.d. in Amsterdamse kranten, 1621-1811.* Utrecht: HES Uitgevers.

Loenen, R. 2008. *De pyramide van Austerlitz. Monument van De Franse Tijd.* Uitgebreide en herziene herdruk van *[1804-1811]: Austerlitz. Pyramide, Frans-Bataafs Kamp en Dorp.* Driebergen-Rijsenburg: Uitgeverij Kleine Geschiedenis van de Heuvelrug.

Marmont, Auguste Frédéric Louis Viesse de, duc de Raguse, *Mémoires du maréchal Marmont duc de Raguse: de 1792 à 1841: imprimés sur le manuscrit original de l'auteur* (Paris, 1856-1857) 9 delen. Digitale ed.: Bibliotheca Gallica.Marmont. Aldaar blz. 238.

Bronnen

Den Haag, Nationaal Archief, Arch. ministerie van Oorlog, toegang 2.01.14.03; archief Eerste Commissaris over de Franse troepen in dienst der Bataafse Republiek; 1795-1798 (lees: 1808).

Châtillon-sur-Seine, Frankrijk, Archives Municipales, Fonds Marmont.

Gouda, Streekarchief Midden Holland, Collectie Museum Bisdom van Vliet; Staverden, Collectie Cartografisch Antiquariaat Edward Wells BV; Middelburg, Kunsthandel Th. Laurentius.

Noot

*Met dank aan de heer Rutger Loenen voor zijn hulp.

Summary

The *Carte du Camp d'Utrecht* from 1805 / Harald Fredriks
The map collection of the University of Utrecht contains 45 different versions of the so called 'Marmontkaart' (the 'Marmont Map'). What kind of map are we dealing with? Which other maps were made of General Marmont's military encampment near Utrecht? This article leads us through the historical cartography with regard to the different maps of the Camp near Utrecht during the French domination of the Netherlands in the early 19th century.

Marsdiep en Vlie vormden eeuwen lang de toegang tot de Noordzee voor schepen die vanuit de Zuiderzeehavens de wereldzeeën bevoeren. De sterke getijdenbeweging zorgt nog steeds voor snelle veranderingen in de ligging van geulen en zandbanken. Als je gedateerde kaarten van beide zeegaten chronologisch rangschikt ontstaat als het ware een filmpje van de ontwikkeling van het kaartbeeld. In dit artikel wordt onderzocht of deze 'filmbeelden' kunnen bijdragen aan de datering van zeekaarten van het betreffende gebied.

Hans Kloosterboer

Het veranderend kaartbeeld van Nederlandse zeegaten:

een hulpmiddel bij de datering van zeekaarten?

Inleiding

Zeekaarten uit de zestiende tot en met achttiende eeuw dragen zelden een jaartal en zelfs wanneer dat wel het geval is kan het kaartbeeld zowel van eerder als van later datum zijn: er werd niet alleen vaak verouderd materiaal gebruikt maar soms ook werd een gravure aan een nieuwe toestand aangepast zonder dat het jaartal werd gewijzigd. Zo werd de beroemde kaart van de Zuiderzee van Lucas Jansz. Waghenaer uit 1583 minstens zeven maal aangepast maar de laatste uitgave uit 1605 draagt nog steeds de oorspronkelijke opdracht aan het stadsbestuur van Enkhuizen met het jaartal 1583.
De meeste zeeatlassen zijn gelukkig wel gedateerd. De daarin opgenomen kaarten hoeven echter niet van het zelfde jaar te zijn: het kwam zowel voor dat men oude kaarten in een atlas van recente datum opnam als dat een oud titelblad werd gebruikt bij kaarten van een veel latere datum. Zo vinden we een kaart van de Zuiderzee van Pieter Goos met het jaartal 1657 in het impressum niet alleen in zijn Zeespiegel van datzelfde jaar maar ook al in een uitgave uit 1654.[1]
Wanneer een kaart zelf niet betrouwbaar is gedateerd kunnen we vervolgens proberen om het kaartbeeld te dateren. Dat lukt het best door naar die plaatsen te kijken die voor de scheepvaart van belang waren en waar bovendien snelle veranderingen optraden. In het Zuiderzeegebied zijn dat het Marsdiep en het Vlie waar onder invloed van de sterke getijdenstromingen voortdurend wijzigingen optraden in de ligging van geulen en ondiepten. Het Marsdiep was de uitvalsroute voor de 'Westerse vaart' naar Engeland, Frankrijk, Spanje en Portugal. Het Vlie of de Vliestroom vervulde dezelfde rol voor de 'Noordse en Oosterse vaart' naar Noord-Duitsland, Scandinavië en het Oostzeegebied.
Het laat zich denken dat het voor de scheepvaart van veel belang was om over accurate kaarten van beide zeegaten te beschikken.[2]
Door een aantal kaarten uit een reeks van jaren chronologisch te rangschikken verkrijgt men als het ware een 'prentenboek'. Dit leidde tot de volgende hypothese:
In het ideale geval toont zo'n prentenboek een plausibele opeenvolging van patronen van geulen en ondiepten aan de hand waarvan het beeld van andere kaarten binnen zekere marges gedateerd kan worden.
De bruikbaarheid van deze benadering wordt in deze bijdrage onderzocht.[3]
IJkpunten voor datering worden daarbij gevormd door enkele goed gedateerde en gedocumenteerde handschriftkaarten. Voor de datering van gedrukte atlaskaarten wordt – bij gebrek aan beter - uitgegaan van de oudste atlas waarin ze zijn aangetroffen. Die procedure is zowel voor het Marsdiep als voor het Vlie gevolgd.
Het maken van zo'n 'prentenboek' is bepaald niet nieuw: al in 1936 heeft J.H. van der Burgt de veranderingen in de zeebodem van het Vlie en van de kustlijnen van Vlieland en Terschelling op een dergelijke wijze in beeld gebracht.[4] Voor de periode 1573-1786 toont hij 12 kaarten. Bij enkele manuscriptkaarten bestaat enige onzekerheid over het precieze jaar van kartering omdat ze niet zijn gedateerd. Ook de gedrukte (atlas) kaarten waarop wel een jaartal staat aangegeven kunnen enkele jaren eerder zijn gekarteerd. Vanaf 1712 is steeds aangegeven in welk jaar de opmetingen zijn gedaan.
Nadien heeft H. Schoorl in *De Convexe Kustboog* iets soortgelijks uitgevoerd voor zowel het Marsdiep als voor het Vlie. Voor het Marsdiep toont hij voor de periode 1550-1790 zeven reconstructies en voor het Vlie neemt hij de meeste kaartjes van Van der Burgt over. Daaraan voegt hij voor de periode 1625-1800 nog een zestal eigen reconstructies toe. Van drie daarvan zijn overigens geen gedrukte voorbeelden gevonden.
De voornaamste reden dat thans een nieuwe poging wordt ondernomen is dat Schoorl voor het Marsdiep in de zeventiende eeuw een wel erg grote sprong in de tijd heeft gemaakt (1600-1685) waardoor bepaalde ingrijpende ontwikkelingen zoals het dichtslibben en vervolgens

Dr. J.G. Kloosterboer (1940), scheikundige, werkt als vrijwilliger voor de Stichting Explokart te Utrecht. Aanvankelijk in het Zuiderzeeproject, momenteel als lid van een werkgroep die onder leiding van Peter van der Krogt de uitgave van het deel Zeeatlassen van Koeman's Atlantes Neerlandici voorbereidt.

weer opengaan van de Slenk, een zeer belangrijke vaargeul, onvermeld bleven. Voor het kaartbeeld van de hele kust is dat van ondergeschikt belang maar bij inzoomen op een deelgebiedje doet het er wel toe. Ook Van der Burgt laat enkele belangrijke aanpassingen buiten beschouwing, namelijk het dichtslibben en weer opengaan van het Stortemelk zoals door Van Keulen tussen 1681 en 1704 gepubliceerd.
In deze bijdrage worden enkele belangrijke veranderingen van de zeegaten getoond die bij datering van zeekaarten van het Zuiderzeegebied mogelijk van nut kunnen zijn. Een uitgebreide vergelijking van de gedrukte kaarten met de referentiebeelden van Schoorl en Van der Burgt is eerder gepubliceerd in de *Spiegel van de Zuiderzee*.[5] Omdat voor die studie een groot aantal atlassen werd geraadpleegd is het vaak ook mogelijk om aan te geven hoe lang een bepaald kaartbeeld ten minste in gebruik was. Tenslotte levert combinatie van de bevindingen voor het Marsdiep met die van het Vlie de mogelijkheid tot een dubbele datering van kaarten waarop beide zeegaten voorkomen. Dat zijn in ons geval vooral de kaarten van de Zuiderzee. Daaruit komt dan naar voren in welke periode de kaartbeelden van beide zeegaten min of meer gelijktijdig werden aangepast en wanneer dat niet het geval was.

Zowel Schoorl als van der Burgt zetten hun reeks kaartbeelden voort tot in de twintigste eeuw. Voor dateringsdoeleinden heeft dat weinig nut omdat vanaf het begin van de negentiende eeuw de kaarten zowel correct gemeten als gedateerd zijn. Daarom wordt deze beschrijving in de *Spiegel* omstreeks 1800 afgebroken. In dit artikel wordt de beschouwde periode verder beperkt tot de jaren 1583-1712.

Marsdiep

Aanvankelijk bestond de hoop dat de indeling van de atlaskaarten een eenvoudige opgave zou zijn. Naarmate meer wordt ingezoomd op de situatie in het Marsdiep blijkt echter dat er in de atlassen geen logische opeenvolging in de tijd van consistente kaartbeelden wordt aangetroffen: Eierland zit nu eens met een dijk aan Texel vast terwijl het later weer als vrij liggend eiland wordt afgebeeld; de stuifdijk dateert uit 1629 maar de weergave als eiland wordt tot in 1666 aangetroffen.
'Oude' en 'nieuwe' elementen komen naast en door elkaar voor, de kaarten werden dikwijls maar gedeeltelijk aangepast. Daarbij hielden uitgevers als Van Keulen soms hardnekkig vast aan bepaalde details die door anderen reeds lang waren vervangen. Om toch tot een zekere ordening te kunnen komen is voor verschillende elementen, zoals de vorm van de ondiepten voor Texel, de aanwezigheid van doorbraken in grote zandplaten of juist het verzanden daarvan als leidraad genomen.[6]
Voor de hier beschouwde periode toont Schoorl een viertal reconstructies, namelijk voor de jaren 1570-1584, ± 1600, ± 1685 en ± 1710. Uit onderstaande elf kaartfragmenten blijkt dat deze indeling aan de grove kant is. Met name tussen 1600 en 1685 vinden grote, deels reversibele veranderingen plaats.

M1, 1583. Waghenaer
De *Noord' haken* en het *Geest sant* zijn even groot en via een drempel op 2 vadem diepte met elkaar verbonden. Het *Geest sant* zit aan Texel vast, er zijn vijf uitgangen van het Marsdiep naar de Noordzee, alle met dieptecijfers. *De Laen* is alleen toegankelijk via de drempel maar in het *Lant diep* zit ook een ondiepte van 2 vadem.
Eierland ligt echt los van Texel. Dat is vreemd want omstreeks 1550 was het Anegat tussen Texel en Eierland verland en achter de opstuivende strandvlakte vond wad- en kweldervorming plaats.[7]
De *Noord haken* heeft geen inhammen. Texel heeft een duidelijke zuidoostelijke inham.

M2, 1585/6. Waghenaer
Reeds bij Waghenaer treden duidelijke veranderingen op in de vorm van de *Noord' haken*: eerst geen, nu wel inhammen aan de zuidkant. De vorm lijkt op die van een haasje.
Tegelijk neemt de omvang van de meer oostelijk gelegen plaat *Geest sant*, waarmee de Noorderhaaks net verbonden lijkt, sterk af. Bovendien is er een doorbraak in het *Geest sant* ontstaan. Op een latere kaart van Waghenaer uit 1598 (niet afgebeeld), is deze weer gesloten. Er is dan ook geen zuidoostelijke inham van Texel meer afgebeeld.

M3, 1608. Blaeu
Er zijn vier uitgangen waarvan drie betond*: Lantdiep*, *De Slenck* (zw-no), *Spangiaerts gat* (nw-zo), naamloos.

M3

M5

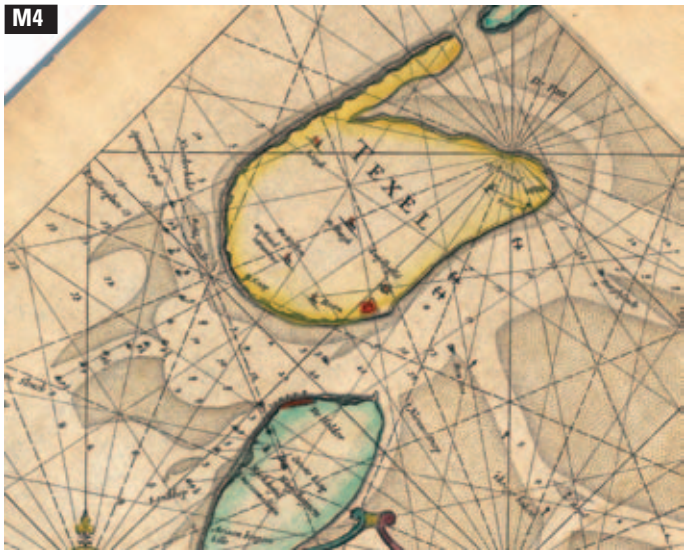

M4

M6

Er zijn drie platen: naamloos, *Keysers plaet, Noorder haecken.* Het Spanjaardsgat is ten opzichte van M1 ongeveer 45º in wijzerrichting geroteerd, de Noorderhaaks ongeveer 90º. Op de plaats van het Spanjaardsgat ligt nu de Slenk. Het Geestzand tegen de kust van Texel is enorm uitgebreid en heeft twee karakteristieke, gebogen inkepingen.

M4, 1623. Blaeu

De *Noorderhake[n]*ēis tot een kleine plaat ineengeschrompeld waarvan het centrale deel, het *Robbe sandt*, doorgaans droog blijft. De aanvankelijk halfronde *Keysersplaet* heeft de vorm van een holle kies gekregen en van de Zuiderhaaks zijn twee kleine platen losgekomen. Het Geestzand is sterk gekrompen. Er lijken nog vier uitgangen te zijn waarvan drie betond; die bij het *Robbe sandt* [de Laan] is wel erg smal en er staan geen dieptecijfers in. Waarschijnlijk zijn er maar drie uitgangen bevaarbaar. Het Spanjaardsgat is nog een stuk verder omgezwaaid in wijzerrichting: nnw-zzo, hetzelfde geldt voor de Slenk: wzw - ono. Het *Landdiep* is nu minstens 4½ vadem diep en er liggen twee kleine platen in. Schoorl heeft deze kaart weliswaar opgenomen ter illustratie van de snelle veranderingen in het verloop van bestaande en de vorming van nieuwe geulen maar heeft er geen aparte reconstructie op gebaseerd.

M5, 1644. Lootsman

Vervolgens treedt vanaf 1644 een verandering in het kaartbeeld op die niet in de *Convexe Kustboog* wordt vermeld: De Slenk verzandt zodat er nog maar twee uitgangen overblijven, het *Landdiep* (zonder de kleine platen) en *Spangiaerts gat*. Het laatste loopt nu vrijwel noord-zuid. Tussen deze gaten ligt een grote, naamloze plaat. Bij de oostelijke inkeping staat *Drooch met laagh water.*

De bij Blaeu in 1623 (zie M4) aanwezige droge plaat, het *Robbe sandt*, lijkt gesplitst: een deel zit via het Geestzand aan Texel vast, een ander deel is als losse plaat afgebeeld. Het Geestzand heeft, vanuit het zuiden gezien, de vorm van een konijntje. Deze verandering is voor het eerst te zien bij Lootsman in 1644 maar kort daarna ook bij Colom (1648). Colom had in 1632 eerst het beeld van Blaeu uit 1623 (M4) gekopieerd maar nam vervolgens een aantal elementen van Lootsman over.

Janssonius heeft in 1620 het oude kaartbeeld van Blaeu uit 1608 (M3) gekopieerd. Diens voorstelling uit 1623 heeft hij, voor zover ons bekend, nooit gebruikt maar in 1650 komt ook hij met een kaart waarop de Slenk is verzand. Daarop ligt Eierland aan Texel vast.

M6, 1662. Lootsman, uitgegeven door Goos

De *Slenck* is weer geheel open. Daarmee zijn er weer drie uitgangen: de grote plaat [Zuiderhaaks] tussen *Spangiaerts gat* en *Landdiep* is vanuit de oostelijke inkeping doorsneden met *De Slenck*; de *Keijsers plaet* is wederom kiesvormig, net zoals bij Blaeu in 1623 (M4). In het *Spangiaerts gat* ligt één kleine plaat.

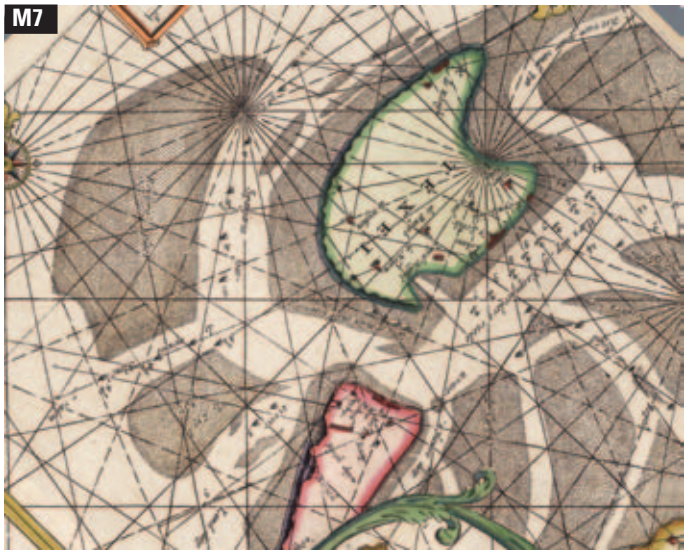

Alleen is het *Spangiaerts gat* nu nog verder gedraaid, het loopt nu praktisch noord-zuid, evenals op kaartbeeld M5.
De (nieuwe) *Slenck* loopt nu ongeveer wtz-otn. Bij M4 was dat nog wzw-ono. Ook deze is dus verder in wijzerrichting gedraaid.
Lootsman heeft eerder een aantal duidelijk anders getekende kaarten gepubliceerd, zoals M5.
De plaatsing van de tekst op kaart M6 verschilt duidelijk van die bij Blaeu (M4), dus gebruik door Lootsman van een oude, later van Blaeu verworven koperplaat lijkt minder waarschijnlijk.

M7, 1679. Lootsman
Er zijn zeven platen met drie uitgangen. Er ligt een grote V-vormige plaat aan de kust van Texel, met een aanzet naar een latere gevormde plaat De Laan. Voorts is er een vinvormige *Keysers plaet.* Deze blijft bestaan tot er omstreeks 1728 een 'doorbraak' optreedt (maar zie ook Witsen, M11). Hij wordt door *de nieuwe Slenck* gescheiden van *de Zuyd-plaet*. Er ligt een golfvormige plaat in het *Land diep*.
Texel heeft nu een zuidoostelijke inham en er ligt een lange, smalle dijk naar Eierland.
De vorm van de noordoostpunt van Texel is ingrijpend gewijzigd.

M8, 1680. Van Keulen
Dit kaartfragment toont drie uitgangen, *Land Diep, Slenk* en *Spanjaarts Gat* en twee grote platen*, Zuyder Haax* en *Noorder Haax* (alsmede nog maar twee kleinere platen in het *Spanjaarts Gat*). *De Noorder Haax* is nog verder gegroeid in noordoostelijke richting en de *Zuyder Haax* is flink van vorm veranderd. Het 'konijntje' is weer terug, Texel heeft weer zijn oude vorm aan de noordoostzijde en er is ook geen zuidoostelijke inham meer. De *Slenk* ligt in de richting wtz-otn. Dat is een duidelijk andere richting dan op het voorgaande kaartbeeld M7, zw-no, maar overeenkomstig M6.
Eierland is met Texel verbonden via een korte dijk.
De golfvormige plaat in het *Land Diep* ontbreekt. Het zou kunnen dat deze is terug te vinden als een uitstulping van de kust bij Huisduinen maar anderzijds valt op dat het beeld van de platen voor de zuidwestkust van Texel vergaand overeenkomt met het veel oudere beeld op M5, 1644 en M6, 1662.
Het lijkt er sterk op dat bij M8 een gedeeltelijke aanpassing is uitgevoerd waarbij een oud kaartbeeld van Texel is gebruikt naast een moderne weergave van het Marsdiep.
Het veel ingrijpender gewijzigde kaartbeeld M7 van Lootsman

uit 1679 lijkt daarmee een uitzondering maar deze lijn wordt later door Robijn voortgezet, zie kaartbeeld M9.

M9, 1687. Lootsman, uitgegeven door Robijn
Er zijn vier uitgangen*: Land diep, Hoorense gat, de kyl, Spanjarts-gat.*
Hoewel deze kaart al in een atlas van 1684 voorkomt is het kaartbeeld op 1687 gedateerd: dit jaartal staat namelijk op de kaart. Hier wordt voor het eerst het *Nieuwe* of *Hoorense gat* afgebeeld, dat is een doorbraak door de Zuiderhaaks, hier als *de Zuyd-Plaet* aangeduid. Op Texel is bovendien een zuidoostelijke inham toegevoegd. (Deze is ook al te zien bij Waghenaer (M1, M2) maar was sinds Blaeu (M3) verdwenen). Voor de kust van Texel ligt nu een V-vormige plaat.
Vergeleken met M7 is de kleine plaat in het *Land diep* gegroeid ten koste van *de Zuyd-Plaet*.
De Slenk heet nu *de kyl* en is bijna 90° gedraaid, grofweg van zw-no naar wnw-ozo. Er liggen vier kleinere platen in het *Spanjarts-gat*. Er zijn ook vier uitgangen van het Marsdiep. Aan de oostkant van de *Keysers Plaet* zit nu een klein puntje, gestippeld weergegeven. Er ligt een vrij lange dijk tussen Eierland en Texel. Kaartbeeld M9 sluit beter aan op M7 dan op M8.

M10, 1704. Van Keulen
Op een iets oudere kaart van Van Keulen uit ca. 1700 (niet afgebeeld) staan vijf uitgangen van het Marsdiep getekend, te

weten *Lands Diep, Hoorense Gat, Slenck, Spanjaarts Gat* en *de Laan.* Op het hier afgebeelde fragment is het Spanjaardsgat verzand.[8] De *Keysers Plaat* loopt net als bij M8 ver door naar het noordoosten. In het (voormalige) Spanjaardsgat ligt nog maar één kleine plaat zonder naam. Eierland zit met een korte dijk aan Texel vast.
Ondanks allerlei aanpassingen is het 'konijntje' door Van Keulen gehandhaafd en hij continueert deze vorm van Lootsman uit 1644 (M5) zeker tot 1728. Pas na 1735 komt hij met een duidelijk andere, aan Nicolaas Witsen ontleende vorm. Kaartbeeld M10 sluit daardoor beter aan op M8 dan op M9.

M11, 1712. Witsen
Sinds de opmeting van de Amsterdamse burgemeester, koopman, diplomaat en *Commissaris der Pilotage benoorden de Maas* Nicolaas Witsen is het kaartbeeld ingrijpend gewijzigd. Er zijn vier uitgangen. De Keizersplaat is afgebeeld als verzameling eilandjes, omgeven door een contourlijn.
Witsen meldt voorts bij Texel dat *Hier Spangiaerts gat geweest is* maar er is nog wel een doorgang zichtbaar.

De kaartbeelden M3-M8 zijn weliswaar na elkaar ontstaan maar omdat veel kaarten gedurende tientallen jaren werden herdrukt kwamen ze veelvuldig naast elkaar voor.
Schoorls keuze voor het grote tijdsinterval tussen 1600 en 1685 is des te merkwaardiger omdat Westenberg lang voor hem al veel kleinere tijdsintervallen hanteert voor het in wijzerrichting verdraaien van de richting van het Spanjaardsgat (zie figuur 1).[9]

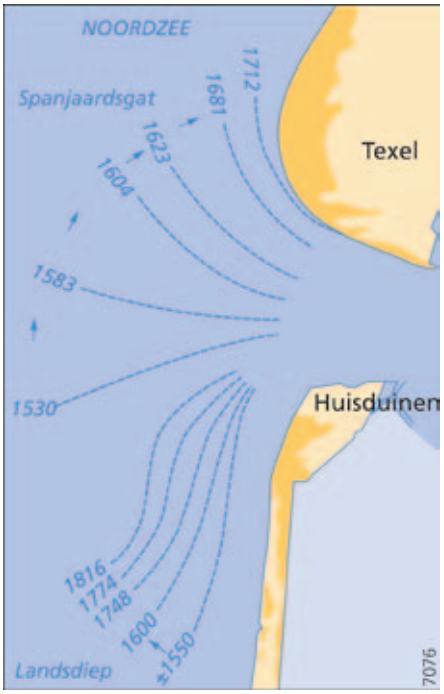

Fig. 1. De oriëntatie van Landsdiep en Spanjaardsgat als functie van de tijd.

Deze geul liep in 1530 nog in westzuidwestelijke richting, in 1585 pal westelijk en in 1681 was hij al ver naar het noorden omgebogen tot aan het Texelse strand en in 1712 was hij aan de zeezijde verzand. Het andere einde bleef bestaan als De Mok. De bank verheelde aan de kust en er trad duinvorming op. Dit proces heeft zich enkele malen herhaald waardoor op de zuidwestkust van Texel enkele duinenrijen achter elkaar liggen. Ook deze gegevens zijn aan oude kaarten ontleend, niet door Westenberg zelf maar door Beckering Vinckers, naar wie hij verwijst.[10]
Voor het Landsdiep van Huisduinen is eenzelfde patroon waargenomen, zij het met een kleinere verdraaiing. Bij de verlegging van de stroomrichting van het getij groeiden sommige platen aan Texel vast waarna er in de overgebleven nog vrij liggende platen een doorbraak optrad, enzovoorts. Zo ontstond eerst de Slenk (twee maal, voor het eerst rond 1600 en wederom afgebeeld in 1662). Na omzwaaien in noordelijke richting werd hij als Nieuwe gat of Noorder gat aangeduid maar na 1800 verzandde ook deze geul aan de zeezijde. Aan de Zuiderzeekant resteerde De Kolk. Na de Slenk ontstond in de Zuiderhaaks het Hoornse gat en nog weer later het Boomsgat en het Schulpengat. Tegelijkertijd vond duinvorming bij Texel en afslag bij Huisduinen plaats. De voornaamste getijdenstroom in het Marsdiep kwam daarbij steeds meer in zuidelijke richting te lopen.[11] De oorzaak van het omzwaaien van de geulen is volgens Westenberg niet bekend.[12]
Van 1679-1704 is er duidelijk sprake van een parallelle ontwikkeling van kaartbeelden. Het oude beeld met het konijntje van Anthonie Jacobsz. [Lootsman], zie kaartfragment M5 uit 1644, werd na 1680 voortgezet door Van Keulen: M8, 1680; M10, 1704. Kaartbeeld M8 vinden we ook bij Robijn en Loots.
Het nieuwere, van Robijn afkomstige beeld M7 uit 1679 met de V-vormige plaat aan de kust van Texel en een zuidoostelijke inham van die kust vinden we vervolgens ook bij Doncker, Seller, Goos en Loots: M7, 1679; M9, 1687. Robijn en Loots maakten dus wel de overstap naar het gedeeltelijk nieuwe kaartbeeld, Van Keulen niet. Met de hierboven

beschreven kaartbeelden M1-M11 kan het merendeel van de atlaskaarten worden ingedeeld.
Rubricering van de resterende kaartbeelden uit de achttiende eeuw levert een minder vruchtbaar resultaat. Enerzijds komt dit door het veel kleinere aantal kaarten en staten waarop het Marsdiep staat afgebeeld (112 t/m het jaar 1712, 29 tussen 1712 en 1805), anderzijds door de sterke dominantie van Van Keulen. Bovendien zijn de bestudeerde losse kaarten soms gedeeltelijk in handschrift uitgevoerd hetgeen hun datering verder bemoeilijkt.

Vliestroom

Zoals in de inleiding al werd vermeld heeft Van der Burgt in 1936 een overzichtelijk beeld geschetst van de ontwikkelingen in het Vlie.[13] Zeekaarten van het Vlie zijn in dezelfde tijd onderzocht door A. W. Vlam.[14] Zij komt tot de conclusie dat het na de uitgaven van Blaeu uit 1608 en 1623 tot 1712 heeft geduurd vooraleer er, op initiatief van Nicolaas Witsen, nieuwe opmetingen plaats vonden. In de tussentijd zouden Colom, Janssonius, Jacobsz., Doncker, Van Loon, De Wit, Allart en Goos voornamelijk het werk van Blaeu hebben gekopieerd. Het werk van Witsen uit 1712 zou eerst in 1780 op een 'Nieuwe Paskaart' van Van Keulen in druk zijn verschenen. Inspectie van het werk van Van der Burgt en van de hieronder weergegeven kaartfragmenten toont echter dat er tussen 1623 en 1712 wel degelijk gewijzigde kaarten van het Vlie zijn verschenen, ook al betrof het vaak details zoals het al dan niet meer betond of verzand zijn van een enkel zeegat. Ook Johan Blaeu droeg zichtbaar bij aan de aanpassing van het werk van zijn vader: vergelijk V3, 1623 en V4, 1643.
Vooral bij het Stortemelk wordt veel variatie gevonden. Van Keulen kwam reeds in 1682 met een *'Nieuwe Pascaert Waar in te sien is de gaten van TEXEL en 'T VLIE Met alle syn Mercken,diepte en droogte alles op 't Nieuws Oversien en van veel fouten verbetert.'*
De kaart van Witsen is door Loots al in 1712 in druk uitgegeven.
Interessant is vooral Vlams bevinding dat gedrukte kaarten veelvuldig met de hand werden gekopieerd omdat veel schippers van mening waren dat handgeschreven kaarten betrouwbaarder waren dan gedrukte.
Net zoals voor het Marsdiep zijn voor het Vlie ook gedrukte kaarten gevonden waarin nieuwe stukken zijn geplakt en toevoegingen in handschrift zijn uitgevoerd maar dat zal eerder met snelle actualisering dan met verkoopbaarheid te maken hebben gehad. In beide gevallen betreft het kaarten van Van Keulen uit de periode 1756-1786. Gerard Hulst van Keulen had toen de leiding van de uitgeverij.
De gedrukte kaarten tonen, net als bij het Marsdiep, een iets meer gedifferentieerd beeld dan de reconstructies van Schoorl voor ± 1625, ± 1640, ± 1680 en ± 1710 en de kaarten van Van der Burgt. Hieraan zijn daarom enkele relevante kaartbeelden toegevoegd. Van Schoorls reconstructie voor 1680 is geen gedrukt voorbeeld gevonden.

V1, 1583. Waghenaer
Noorder gat, T vlie, Rans diep, twestergat en het *Stortemelck* zijn van dieptecijfers voorzien en het Vlie, Westergat en Stortemelk zijn betond.
Anders dan bij het Marsdiep zijn door Waghenaer nauwelijks wijzigingen in het kaartbeeld van het Vlie aangebracht. De meest in het oog springende is het verschijnen van een zeer kleine zandplaat in *twester gat*, aan de Wadzijde.[15] Omdat er verder geen wijzigingen in het Vlie zijn opgetreden wordt deze niet afzonderlijk gerubriceerd.

V2, 1608. Blaeu
Vier doorgangen zijn gepeild, drie daarvan zijn ook betond. Op deze kaart is het Noordergat voor de noordwestkust van Terschelling wel afgebeeld maar niet betond; betond zijn de geul tussen *Feyboeck* en *Den Bos, Boomkens gat,* en *Stortemelck.* Er lijkt een vooraftekening van het Westerboomsgat (V4) te zijn.
Schoorl schrijft hierover: Noordergat tussen 1623 en 1641 verzand en Feyhoek aangehecht.[16]
De *Cattegats gronden* lijken te zijn ontstaan door aaneengroeien van een drietal kleinere platen (V1).

V3, 1623. Blaeu
Het *Wester droogh sandt* en omliggende platen verschillen sterk van de *Cattegats gronden* op het vorige kaartbeeld. De plaat *Den Bos* is geheel verdwenen of aan Terschelling gehecht. Het Noordergat ten noordwesten van Terschelling is aan het eind nagenoeg afgesloten. Twee nauwe geulen bij *Drooge plaet* zijn wel gepeild maar niet betond.

Het *Booms gat* en het *Stortemelck* zijn betond.
Schoorl vermeldt dat het Stortemelk in 1640 niet meer was betond, na 1686 weer wel.[17]

V4, 1643. Blaeu
In twintig jaar is wederom een grote verandering in de vorm van de platen benoorden Vlieland opgetreden. De vorm van de *Drooghe plaet* doet nu in de verte aan een poffertjespan denken. *Ooster booms gat, Westerbooms* gat en *Stortemelck* zijn gepeild en betond.
Op een kaart van Lootsman uit 1648 is het Stortemelk aan de westzijde verzand maar op een kaart van Vlasblom uit 1656 (beide niet afgebeeld) is het aan beide zijden weer open maar niet gepeild of betond. Ook hier traden in korte tijd veel veranderingen op.

V5, 1682. Van Keulen
Het *Ooster Booms gat* en het *Wester Booms gat* zijn betond en gepeild, het *Stortemelck* is aan de oostzijde verzand. Tussen *Wester Booms gat* en *Stortemelck* ligt het *Noordwest gat*, niet betond maar wel gepeild en voorzien van een bakenlijn. Dit is een voortzetting van het *Nieuwe gat* dat als doorbraak van de 'poffertjespan' (V4) is ontstaan.

V6, ca. 1700. Van Keulen, voor 1704
Het *Stortemelck* is weer open.

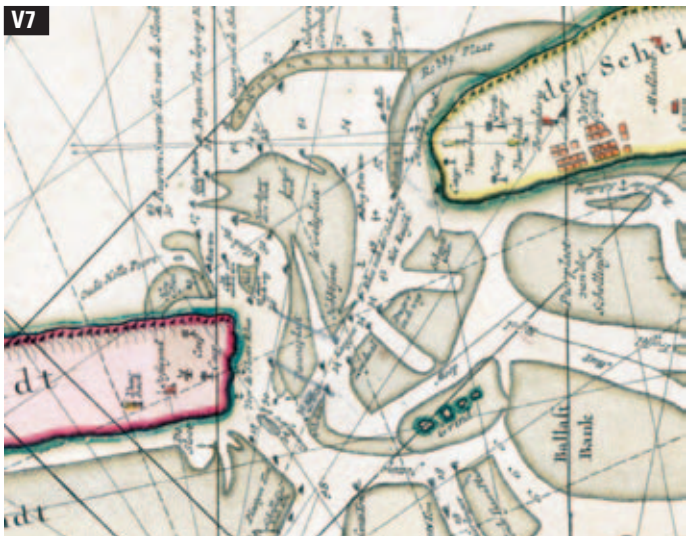

V7, 1712. Witsen
Evenals bij het Marsdiep wordt het kaartbeeld door Nicolaas Witsen ingrijpend gewijzigd. Het Stortemelk is verdwenen. Vanaf de *Jetting* en de *Rhee van der Schelling* is de ingang van het voormalige Oosterboomsgat nog als ankerplaats *Mackelyk Oudt* in gebruik. Vanuit de *Rhee* kan men de Noordzee het best in westelijke richting, langs de *Staart van de Schorre Gronden* bereiken maar aan de oostzijde van de *Schorre Gronden*, nabij de *Robbe Plaat*, staat nog een ondiepe doorgang aangegeven,

Overzicht van de aantallen kaarten en staten per kaartbeeldcategorie, tot 1712

Horizontaal: Vlie Verticaal: Marsdiep

			Vlie	**V1**	**V2**	**V3**	**V4**	**V5**	**V6**	**V7**	**Totaal**
				1583 / 1585	**1608**	**1623**	**1643**	**1682**	**voor 1704**	**1712**	
			in gebruik tot	1609	1637	1669	1793	1802	1794	1795	
			alleen **Vlie**	5	2	8	16	0	0	0	31
Marsdiep	in gebruik tot	alleen **Marsdiep**									
M1 1583	1585	0		1							1
M2 1585/6	1609	4		13							17
M3 1608	1637	0			3						3
M4 1623	1680	6									6
M5 1644	1671	8					19				27
M6 1662	1693	4					16				20
M7 1679	1780	3					3				6
M8 1680	1718	0					2	7			9
M9 1687	1707	4					4				8
voor 1704	1790	0							3		3
M10 1706	1794	0							6		6
M11 1712	1795	1								5	6
Totaal		30		19	5	8	60	7	9	5	143

het Caap en Gaers gat. Vanaf *Voor de Sloots Rhee* bij Vlieland kan men via de *Slenk* in noordwestelijke richting naar zee. Midden in de *Slenk* ligt een plaat *De Hel*. De *Oude Holle Poort* nabij het voormalige Stortemelk is verzand.
Van der Burgt en Schoorl maken na 1641 een sprong naar het jaar 1680. Gedurende deze periode traden enkele veranderingen op die in de tekst bij kaartfragment V4 zijn toegelicht.
Hierna maken deze auteurs nog een flinke sprong in de tijd naar het jaar 1710 waardoor nogmaals een niet onbelangrijke wijziging wordt onderbelicht. Dit betreft wederom het dichtslibben en het weer opengaan van het Stortemelk, maar nu aan de oostzijde, zoals aangeduid op de kaartbeelden V5 en V6.
Evenals voor het Marsdiep levert rubricering van de kaarten van het Vlie voor de periode na 1712 veel minder op dan voor de periode 1583-1712. Tot en met 1712 zijn 113 kaarten en staten gevonden en bestudeerd, in de daarop volgende periode tot en met 1805 slechts 13. Deze zijn bovendien slecht gespreid in de tijd.

Combinatie van de resultaten voor Marsdiep en Vlie

Het is interessant om de verkregen resultaten voor Marsdiep en Vlie met elkaar te combineren om te bezien of ze goed aan elkaar gecorreleerd zijn. In Tabel 1 zijn de aantallen kaarten en staten per categorie in tabelvorm weergegeven.
De bovenste rij getallen betreft kaarten en staten waarop alleen het Vlie staat afgebeeld, de eerste kolom met aantallen bevat de aantallen kaarten en staten waarop alleen het Marsdiep is weergegeven. De overige getallen slaan op kaarten waarop beide zijn te vinden. De vakjes op of nabij de diagonaal zijn gemarkeerd. Getallen in de gemarkeerde vakjes duiden op kaarten waarop voor Marsdiep en Vlie een kaartbeeld uit dezelfde tijd werd gebruikt. Dat is de situatie die men, normaal gesproken, zou mogen verwachten.
Veel getallen staan echter onder de diagonaal. Dat betekent dat het kaartbeeld voor het Marsdiep moderner was dan dat voor het Vlie. Vooral in de kolom V4, 1643 staan veel getallen onder de diagonaal. Dit betekent dat het hier gebruikte kaartbeeld van het Vlie gedurende langere tijd in gebruik bleef. De cijfers in Tabel 1 suggereren dat hetzij het Marsdiep voor de scheepvaart belangrijker was dan het Vlie dan wel dat het Marsdiep sneller veranderde dan het Vlie. Bestudering van de kaartfragmenten steunt de laatste conclusie.

Enkele voorbeelden van het gebruik van kaartbeelden bij beoordeling van 'onbekende' kaarten

Als eerste voorbeeld kiezen we een kaart uit een de Zee-Atlas van Doncker uit 1665. Op de kaart van Texel tot de Hoofden (Nauw van Calais) staat in de rechter bovenhoek de gehele Zuiderzee afgebeeld [Figuur 2]. Inzoomen op het gebied van de Waddenzee toont voor Marsdiep en Vlie een sterke overeenkomst met de kaartbeelden M5 (Lootsman uit 1644) en V4 (Blaeu 1643) [Figuur 3]. Het lijkt aannemelijk dat voor het vervaardigen van een overzichtskaart gegevens van eerder verschenen detailkaarten werden overgenomen.
Een tweede voorbeeld betreft een kaart van de Zuiderzee van John Seller uit ca. 1716 [Figuur 4]. Inzoomen op het gebied van de Waddenzee toont voor Marsdiep en Vlie een sterke overeenkomst met de kaartbeelden M7 (Lootsman 1679) en V4 (Blaeu 1643). Met name voor het Vlie is duidelijk dat Seller sterk verouderd materiaal heeft gebruikt [Figuur 5].
Ons derde en laatste voorbeeld betreft een kaart uit de Engelse uitgave van de *Spieghel der Zeevaerdt* van Waghenaer [Figuur 6]. Deze uitgave is hoogstwaarschijnlijk tot stand gekomen via Waghenaers vriend en beschermheer François Maelson. Deze was arts van beroep en tevens burgemeester van Enkhuizen en vervolgens pensionaris van de Staten van Holland en West-Friesland. In 1585 werd Maelson ambassadeur in Engeland. In dat jaar zou hij een exemplaar van Waghenaer's *Spieghel der Zeevaerdt* aan de *Privy Council* hebben getoond die vervolgens concludeerde dat de uitgave van een dergelijk

Fig. 2. Voorbeeld 1, *Pas Caert van Texel tot aen de Hoofden*. Hendrick Doncker, 1665.

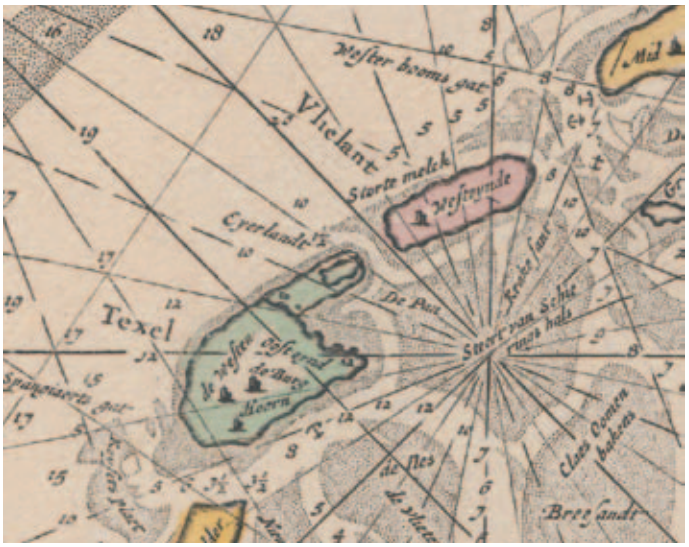

Fig. 3. Voorbeeld 1, detail.

Fig. 4. Voorbeeld 2, *A Chart of the SOUTH SEA*. John Seller, ca. 1716.

Fig. 5. Voorbeeld 2, detail.

Fig. 6. Voorbeeld 3, *A Description of the twoo famous Rivers Streames or Channells the Flie & the Maersdeepe streaching up into the Sowther sea before Enchuysen unto Amstredam*. Lucas Jansz. Waghenaer, 1588.

Fig. 7. Voorbeeld 3, detail.

werk in de Engelse taal dringend noodzakelijk was. Daarop kreeg Anthony Ashley, klerk van de *Privy Council*, de opdracht om deze uitgave te verzorgen. In 1588 was het werk voltooid.
Inzoomen op het gebied van de Waddenzee toont voor Marsdiep en Vlie een sterke overeenkomst met kaartbeeld M2, duidelijk meer dan met M1. Hieruit volgt dat Ashley over een uitgave uit 1586 moet hebben beschikt waarvan hij de kaarten vervolgens heeft laten nagraveren [Figuur 7].

Conclusies

a. De vergelijking van het kaartbeeld van een niet-gedateerde kaart met een reeks van wel gedateerde kaartbeelden kan een hulpmiddel bij het dateren zijn. De nauwkeurigheid is uiteraard nooit beter dan die van het vergelijkingsmateriaal.
b. Het veelvuldig gebruik van verouderd materiaal beperkt de nauwkeurigheid van het vergelijkingsmateriaal.
c. Anderzijds kan het aantonen van het gebruik van actueel of sterk verouderd bronmateriaal inzicht geven in de werkwijze van kartograaf en uitgever.
d. De methode is beperkt toepasbaar, er zijn namelijk maar weinig gebieden waarvan de kaarten frequent werden aangepast.
e. Een onverwacht resultaat is de bevinding dat kaarten van het Marsdiep vaker werden aangepast dan die van het Vlie.

Literatuur

Beckering Vinckers, J. A. 1951. *Nota betrefende het zeegat van Texel en de aangrenzende oevers*. Rijkswaterstaat, Studiedienst Hoorn. Geciteerd door Westenberg 1961.

Burgt, J.H. van der. 1936. Veranderingen in den zeebodem van het zeegat van het Vlie en in de kustlijn der Waddeneilanden Vlieland en Terschelling. *Tijdschrift KNAG* Ser. 2, 53, 802-823.

Schoorl, H. 1999-2000. *De Convexe Kustboog: Texel, Vlieland, Terschelling. Bijdragen tot de kennis van het westelijk Waddengebied en de eilanden Texel, Vlieland en Terschelling.* Delen 1-4. Pirola, Schoorl.

Vlam, A.W. 1936. Resultaten van een onderzoek naar de kaarten van het zeegat van het Vlie van de 16e eeuw tot 1800. *Tijdschrift KNAG* Ser. 2, 53, 794-802.

Walsmit, Erik, Hans Kloosterboer, Nils Persson en Rinus Ostermann. 2009. *Spiegel van de Zuiderzee*. Hes & De Graaf, Houten.

Westenberg. J. 1961. Oude kaarten en de geschiedenis van de kop van Noord-Holland. *Verhandelingen KNAW, afd. Natuurkunde.* Eerste reeks, deel XXIII, No. 2. Amsterdam.

Noten

1. *Utrecht UB* MAG: P fol 262 (Rariora) en *Amsterdam UB* OTM: HB-Kaartenzl: XI B 9 (1).
2. Anderzijds werd erg veel op zicht gevaren. De betonning werd twee maal per jaar aangepast, bij het omwisselen van zomer- en wintertonnen. Drukkers en uitgevers van zeekaarten konden dit tempo onmogelijk bijhouden.
3. Dit artikel is een bewerking van een lezing op het symposium *Spiegel van de Zuiderzee – De cartografie van een binnenzee,* Werkgroep voor de geschiedenis van de kartografie, Zuiderzeemuseum, Enkhuizen 22 januari 2010.
4. Van der Burgt 1936. De kaarten zijn overgetekend en met het noorden boven afgebeeld. Ze zijn op dezelfde schaal gebracht door de lijn tussen het baken op het Vuurduin van Vlieland en de Brandaris op Terschelling als basis te kiezen: deze afstand zal in de beschouwde periode namelijk niet veel zijn veranderd.
5. Walsmit c.s. 2009, Bijlage 2.
6. Walsmit c.s. 2009, 696.
7. Schoorl 1999-2000, 203.
8. Schoorl 1999-2000, hoofdstuk VI.
9. Westenberg 1961.
10. Beckering Vinckers 1951. Geciteerd door Westenberg1961.
11. Westenberg 1961, 12 en Fig. 3.
12. Westenberg 1961, 12.
13. Van der Burgt 1936.
14. Vlam 1936.
15. Zie hiervoor kaart Z1.2 in de cartobibliografie: Walsmit c.s. 2009.
16. Schoorl 1999-2000, 801.
17. Schoorl 1999-2000, 801.

Summary

The ever-changing pattern of sand banks and shoals in Dutch channels – a tool for dating early charts? / Hans Kloosterboer
Strong tidal currents cause a continuous change of the sand banks and shoals in the Dutch channels of Marsdiep and Vlie, which used to connect the North Sea with the Zuiderzee and thereby with the ports of Amsterdam and other trading cities.
By chronologically arranging appropriate chart fragments of these channels, taken from properly dated sea-atlases and pilot guides, an attempt is made to develop a tool which assists in dating charts that lack a printed date. However, the imaging of the channels does not always follow a linear course: parallel developments are also observed as well as partial adaptations to a changed situation, each depending on the publishing house.
Comparison of the two series of chart fragments shows that renewal of the Vlie charts lagged behind the renewal of those of the Marsdiep, notably in the second half of the seventeenth century. Application of our proposed tool shows, for example, that small-scale charts of larger areas are often based on detailed maps of a much earlier date; the same applies to some foreign charts drawn after Dutch examples on a comparable scale. By contrast, the most recent 1586 edition of Waghenaer's *Spiegel der Zeevaerdt* was used for *The Mariners Mirrour*, published in London in 1588.

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland resp. kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Elger Heere (e.heere@geo.uu.nl) of

Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl).

Kaartencollecties in Nederland

1. Gezicht op de gebouwen van het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen.

Zuiderzeemuseum

Erik Walsmit

Adres en contactgegevens
Zuiderzeemuseum, Wierdijk 12-22, 1601 LA Enkhuizen Depot
Zuiderzeemuseum, Zijlweg 2, Afdeling Collectie en Presentaties
Contactpersoon: Erik Walsmit
Tel.: 0228 351157
E-mailadres: erik.walsmit@zuiderzeemuseum.nl
http://www.zuiderzeemuseum.nl

Toegankelijkheid

Het Zuiderzeemuseum bestaat uit een buiten- en een binnenmuseum. De bibliotheek is gevestigd in het binnenmuseum aan de Wierdijk. Voor een bezoek aan de bibliotheek kunt bezoekers zich melden bij de kassa van het museum. De bibliotheek is geopend op alle werkdagen van 13.00 tot 17.00 uur. Gesloten op feestdagen.
In de bibliotheek zijn alleen de algemene werken op het gebied van kartografie te raadplegen de collectie losse kaarten en oude atlassen zijn gehuisvest in ons depot bij het ontvangstgebouw van het museum even buiten Enkhuizen. Het depot is alleen op afspraak toegankelijk. Zowel in de bibliotheek als in het depot zijn studieplaatsen beschikbaar.
Na overleg mag u zelf een digitale foto maken (zonder flits) voor eigen gebruik. Het is ook mogelijk om digitale opnamen te bestellen van kaarten die reeds gedigitaliseerd zijn.

Omvang

De collectie van de bibliotheek omvat een handbibliotheek van ca. 140 titels op het gebied van de kartografie, bibliografische overzichtswerken, facsimiles van oude kaartboeken en daarnaast zijn ca. 50 hedendaagse atlassen en andere geografische werken te raadplegen. Bijzonder is de collectie op het gebied van de Zuiderzeewerken. De ca. 400 titels bevatten veel kaartmateriaal.
De collectie losse kaarten bestaat uit ongeveer 850 objecten; topografische kaarten, landkaarten, zeekaarten, provinciekaarten, waterstaatskaarten, polderkaarten, stadsplattegronden, gemeentekaarten en kaarten van de Zuiderzeewerken. Daarnaast bezit het Zuiderzeemuseum een kleine collectie atlassen en kaartboeken van ongeveer twintig titels.
De collectie van de bibliotheek en de losse kaarten en atlassen zijn te raadplegen in het collectieregistratiesysteem in de studieruimten.

Profiel

De collectie van het Zuiderzeemuseum is nog relatief jong. Het museum is gesticht in 1948, waarna de collectie door middel van aankoop en schenking is ontstaan. Het museum bezit een gespecialiseerde kartografische collectie met de nadruk op het Zuiderzeegebied. Speciaal aandacht is er voor de nautische kartografie van de Zuiderzee en de Wadden, de polderkartografie van waterschappen en hoogheemraadschappen, stadsplattegronden van steden in het gebied en de kartografie van de Zuiderzeewerken. Het verzamelgebied van het museum spitst zich ook toe op deze thema's.

De collectie Zuiderzeewerken

Onder deze collectie bevinden zich veel plannen voor de drooglegging en inpoldering van de Zuiderzee. Het oudste werk *De indijking en droogmaking van de Zuiderzee en het IJ…* van J. Kloppenburg en P. Faddegon Pzn., dateert uit 1848. Natuurlijk zijn ook de acht nota's van Cornelis Lely aanwezig. De kaart die Cornelis Lely bij zijn plannen voegde werd in 1892 uitgegeven bij de Erven J.J. Tijl in Zwolle. Van deze kaart is ook een Franstalige versie in de collectie aanwezig. De propaganda voor de Zuiderzeewerken werd verzorgd door de Zuiderzeevereniging waarbij de belangrijkste publicaties ook in het Engels, Duits en Frans werden vertaald en uitgegeven. Een overzicht van de plannen en rapporten wordt gedaan in deel 1. van de *Rapporten en Mededeelingen betreffende de Zuiderzeewerken* door Ir. L.T. van der Wal in 1923.

2. *Ontwerp tot Afsluiting der Zuiderzee over Wieringen.* Cornelis Lely uitgegeven door Erven J.J. Tijl, lithografie, 1892. Inv. nr. 013525.

De collectie polder- en waterschapskaarten

Het museum bezit een mooie collectie polderkaarten van droogmakerijen en aandijkingen in Noord-Holland en Friesland. Van de grote droogmakerijen in Noord-Holland, zoals de Zijpe, Heerhugowaard, Wieringerwaard, Schermer, Beemster en Purmer zijn de belangrijkste kaarten in de collectie aanwezig. Ook is er een kaart aanwezig van een kleine droogmakerij, namelijk de Starnmeer uit ca 1643.
Van de grote waterschappen in Noord-Holland zijn enkele kaartseries aanwezig. De kaart van het Hoogheemraadschap Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en West-Friesland is aanwezig in zijn verschillende uitgaven, als éénbladskaart, vierblads en zestienbladskaart. Prachtig ingekleurd is de *Nieuwe Kaart van het Dykgraafschap van Dregterland* door Govert Oostwoud en gegraveerd door D. Stoopendaal uit 1723 met wapens van de heemraden uit 1775.
Van recenter datum is een collectie waterschapskaarten uit Friesland daterend van 1906 tot 1920.

De collectie zeekaarten van de Zuiderzee

De zeekaartencollectie heeft vooral betrekking op de Zuiderzee en de aangrenzende Wadden. Het betreft voornamelijk atlaskaarten. De oudste kaart is van Lucas Jansz. Waghenaer uit 1583, uitgave 1590, en werd gegraveerd door Johannes van Doetecom. De meest recente hydrografische kaarten van het Ministerie van Marine dateren van ca. 1930.
Van de *Paskaarte van de Zuyder Zee* van Johannes van Keulen bezit het museum twee unieke staten die niet in andere collecties in Nederland teruggevonden zijn. Het zijn kaarten die gedateerd zijn van na 1735.
Van de Amsterdamse burgemeester Nicolaas Witsen heeft het museum twee kaarten, een manuscriptkaart en de gegraveerde versie. Het betreft de kaart *Texel en Vlie stroom*, die getekend werd door Isaac de Graaf in 1712. De gegraveerde kaart met dezelfde titel werd gegraveerd door Jacob Keyser. Van de manuscriptkaart zijn in Nederland zeker vijf kopie exemplaren bekend.

4. *Texel en Vlie stroom.* Manuscriptkaart getekend door Isaac de Graaf naar opmetingen van Nicolaas Witsen, 1712.

3. *Nieuwe Kaart van de Dykgraafschap van Dregterland* door Govert Oostwoud, 1723-1775, kopergravure in 4 bladen. Inv. nr. 022013.

Websites en beeldbanken

De collectie van het Zuiderzeemuseum is nog niet toegankelijk via de eigen website. Een groot gedeelte van de collectie is wel ontsloten via de gezamenlijke portal van de maritieme musea, Maritiem Digitaal: http://www.maritiemdigitaal.nl. De bibliotheekcollectie is toegankelijk via het landelijke bibliotheeknetwerk: http://picarta.pica.nl.
Een gedeelte van de collectie, waaronder kaarten, is ook te zien op de website van het Geheugen van Nederland: http://www.geheugenvannederland.nl.

Belangrijkste literatuur

Brink, Paul van den (red.), Eveline Berghuis et al. 1995. *Almanak verzamelingen topografisch beeldmateriaal: een overzicht van kaartenverzamelingen en topografisch-historische atlassen in Nederland*. Den Haag. Koninklijke Bibliotheek.
Walsmit, Erik. 1993. Kaarten uit de 18de eeuw gevonden in prentenkabinet. *Het Peperhuis, Nieuwsbrief van het Zuiderzeemuseum,* 93-1/93-2. 9.
Walsmit, Erik. 1999. De Starnmeer: een kleine polder met een groot verhaal. *Het Peperhuis, Nieuwsbrief van het Zuiderzeemuseum,* 99-4. 1-2.

Inzendingen voor deze rubriek aan:
Sjoerd de Meer
E-mail: de.meer@hccnet.nl

Besprekingen

Geschiedenis en cartobibliografie van de provincie Zeeland tot 1860 / Dick en Joan Blonk-van der Wijst. - Houten: Hes & De Graaf Publishers BV, 2010 [Utrechtse Historisch-Cartografische Studies, Explokart deel 11].- 513 p.: ill. in kleur. - ISBN 9789061942405. - Prijs € 125,-.

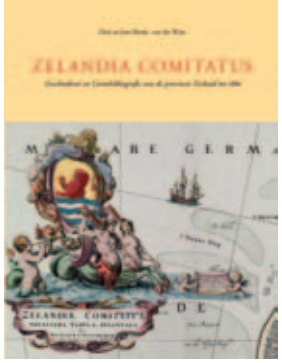

Op 7 oktober van het afgelopen jaar werd tijdens een symposium in het oude Middelburgse stadhuis het boek *Zelandia Comitatus. Geschiedenis en cartobibliografie van de provincie Zeeland tot 1860* gepresenteerd (zie ook Caert-Thresoor 29 (2010), no 4, p. 130-131). We kunnen dit omvangrijke werk wel betitelen als het magnum opus van Dick Blonk. Het is heel jammer dat zijn echtgenote, die samen met hem langdurig aan het boek heeft gewerkt, de verschijning ervan niet mee heeft mogen maken. Zij overleed in 2007.
Wat het doel van dit boek is wordt in de inleiding helder weergegeven: *'In de hier gepresenteerde cartobibliografie is ernaar gestreefd alle bekende gedrukte kaarten van Zeeland uit de periode 1549 tot 1860 op te nemen.'* (p. 15).
Voor zover valt na te gaan zijn inderdaad alle tot nu toe bekende gedrukte kaarten van Zeeland opgenomen. De periodisering is mijns inziens echter problematischer. Het begin is duidelijk. De oudst bekende gedrukte kaart van Zeeland is die van Jacob van Deventer (afgebeeld op p. 123). Maar het eind? *'De cartobibliografie eindigt met de kaart van Magielse en Brandt uit 1860; de laatste groep kaarten naar Krayenhoff. Dit is ook de laatste kaart waarop Zeeland nog een echt eilandenrijk is, voordat de dam tussen Brabant en Zuid-Beveland werd aangelegd ten behoeve van de spoorweg.'*(p. 15). Dat is een te respecteren keuze (zeker gelet op de omvang van het boek), maar juist de veranderingen in het Zeeuwse landschap in de laatste 150 jaar zijn niet alleen interessant, maar ook heel ingrijpend en belangrijke kaarten als bijvoorbeeld die van Witkamp (1866), Pické (1877) en de diverse negentiende- en twintigste-eeuwse waterstaatskaarten en stafkaarten blijven nu buiten beeld. Wellicht iets voor een vervolg: Zeeland in kaart 1860-2010?
De inleiding wordt gevolgd door een korte, persoonlijke geschiedenis van Zeeland tot ca. 1860 door Dick Blonk (p. 17-45), die op een beperkte hoeveelheid literatuur is gebaseerd.
Hierna is een hoofdstuk over de kartering van Zeeland opgenomen, waarin ook op de betrouwbaarheid en nauwkeurigheid van de kaarten wordt ingegaan. De auteurs onderscheiden vier hoofdgroepen in hun kartobibliografie, die op p. 94-95 worden geëxpliciteerd: A. Kaarten naar Van Deventer, B. Kaarten naar Visscher-Roman, C. Kaarten naar de Hattinga's, D. Kaarten naar de choro-topografische kaart van Krayenhoff. Op de daaropvolgende bladzijden (p. 96-118) wordt in het hoofdstuk *Zeeland door de eeuwen heen* op details van deze kaarten ingezoomd voor diverse regio's van de provincie (met onder veel meer Bommenede, Stavenisse, Noord-Beveland en Wolphaartsdijk als voorbeelden). Op p. 115 wordt aandacht besteed aan de 'stellen', verhogingen in het buitendijkse gebied, waar herders en vee hun toevlucht zochten bij hoog water. Hieraan kan worden toegevoegd dat als er een uitholling voor drinkwater (regenwater) in een dergelijke stelle zit, men in Zeeland wel spreekt van een holle stelle, vandaar de familienaam Hollestelle.
Het grootste deel van het boek wordt – uiteraard – in beslag genomen door de eigenlijke kartobibliografie. Deze is voorbeeldig uitgevoerd. Alle kaarten zijn in chronologische volgorde afgebeeld, vaak ook met details, en zijn uitvoerig volgens de geldende regels geannoteerd (met vermelding van publicatiewijze van de kaarten en literatuurverwijzingen). De kaarten zijn zeer goed gereproduceerd, maar naar mijn smaak soms wat klein afgedrukt. Het boek wordt besloten met een samenvatting in het Engels, een lijst van kaarttitels, een literatuurlijst en een persoonsnamenregister.
Zelandia Comitatus is een prachtig en belangrijk boek. We mogen de auteur en de uitgever wel feliciteren met deze bijzonder fraaie en indrukwekkende uitgave, die zonder meer een standaardwerk genoemd mag worden!

Peter Sijnke

Dienstbare kaarten: een cartografische geschiedenis van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap en het tijdschrift, 1873-1966 / Paul van den Brink. - Houten: Hes & De Graaf, 2010. - Geb., 720 p.: ill. en krt. in kleur en z/w. - ISBN 9789061944300 (Utrechtse historisch-cartografische studies 12). - Prijs € 159,-.

Op de achterflap van het boek wordt vermeld dat *Dienstbare kaarten* een beschrijving geeft van de ruim 3000 kaarten die in het Tijdschrift van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap werden gepubliceerd in de periode 1873-1966. Dit is een niet geheel juiste weergave. Het is veel meer dan dat. Naast de beschreven kaarten wordt er ook een zeer uitgebreide beschrijving gegeven van het ontstaan en de ontwikkelingen binnen het Genootschap tot het moment dat het Tijdschrift op hield te bestaan in 1966.
Het waren vier aardrijkskunde leraren die in 1873 met een rondzendbrief aan andere belangstellenden opriepen tot de oprichting van een aardrijkskundig genootschap. In juni van dat jaar tij-

dens de eerste algemene vergadering in Amsterdam werden de statuten en het reglement aangenomen en was de oprichting van het Nederlands Aardrijkskundig Genootschap een feit. Hiermee kreeg Nederland, nadat Frankrijk, Engeland en Duitsland ons land al lang waren voorgegaan, ook een aardrijkskundig genootschap. De uitgangspunten van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (vanaf 1888 voerde zij het predicaat Koninklijk) waren de bevordering van de kennis over de geografie, handel en wetenschap. Het werkgebied was de hele aarde maar het Genootschap oriënteerde zich vooral op de Nederlandse koloniale gebieden waarvan Nederlands-Indië de meeste aandacht kreeg. In die 93 jaar die in dit boek beschreven worden heeft het Genootschap vooral een belangrijke taak verricht in het beschrijven van de nog niet bekende gebieden in de koloniën. Al in 1873 kreeg het KNAG zijn eigen tijdschrift. De beschrijvingen hierin werden vaak vergezeld van nieuw nog niet bestaand kaartmateriaal. Vooral van de buitengewesten in Nederlands-Indië zijn er hierdoor nu kaarten beschikbaar die door de Topografische Dienst in Nederlands-Indië nooit gemaakt zijn. Het Genootschap heeft zelf ca. 40 expedities laten uitvoeren om kennis van onbekende gebieden op te doen. De verslagen van de expedities werden in het Tijdschrift gepubliceerd. Over de expedities van het KNAG verscheen al eerder, in 2003, een boek onder redactie van Arnold Wentholt met de titel *In kaart gebracht met kapmes en kompas*.
Het eerste deel van dit boek beschrijft in chronologische volgorde de geschiedenis van het Genootschap in vier verschillende tijdsperioden. Elk hoofdstuk valt samen met belangrijke momenten uit de geschiedenis van het Genootschap en binnen elk hoofdstuk is er speciale aandacht voor de inhoud van het Tijdschrift. Er wordt per gebied uitvoerig verslag gedaan over de ontwikkelingen op kartografisch gebied en wat er aan kaarten in het Tijdschrift gepubliceerd werd. Naast de kaarten die er in het Tijdschrift zijn gepubliceerd, is er ook aandacht voor de andere door het Genootschap uitgegeven werken. Het hele boek is ruim voorzien van illustraties en kaarten gepubliceerd door het KNAG. Deze zijn niet zomaar willekeurig gekozen maar begeleiden de tekst en zijn voorzien van jaar en volgnummer zodat je in de kartobibliografie de volledige beschrijving kunt bekijken. De chronologische opbouw heeft overigens zijn nadelen: je moet nu soms flink zoeken en bladeren om het vervolg in een andere periode van een bepaald onderwerp te vinden.
In het tweede deel van het boek, de kartobibliografie, zijn alle kaarten en topografische afbeeldingen uit het Tijdschrift van het KNAG chronologisch beschreven. Elke kaartbeschrijving wordt ontsloten met toegangen op regio en onderwerp. Voor de ontsluiting wordt gebruikt gemaakt van de thesaurus die gebruikt werd bij de Centrale Catalogus voor Kartografie (CCK). Voor de thematische codes is een Engelse vertaling gemaakt, maar voor de regionale codes niet. Of het gebruik van codes zo handig is vraag ik me af, je moet nu steeds terug bladeren om te kijken om wat voor onderwerp het gaat of over welk land als dit niet duidelijk in de titel staat. Het was prettiger geweest als de codes waren vervangen door trefwoorden. Aan het eind van het boek is er nog een register op regio en personen, maar waarom die twee niet direct achter de kartobibliografie is geplaatst maar na de samenvatting en literatuuropgave is mij niet duidelijk. Het is jammer dat er geen cd / dvd met daarop de kartobibliografie meegeleverd wordt. Een digitaal bestand zou meer en snellere zoekmogelijkheden opleveren. Met dit boek wordt wel duidelijk dat het KNAG een belangrijke taak heeft verricht in de geschiedenis van de Nederlandse kartografie. Onderzoekers en wetenschappers hebben nu de mogelijkheid om een beter inzicht te krijgen in de rol die het KNAG heeft gespeeld op het gebied van de ontdekkingen en beschrijvingen van de vooral voormalige koloniale gebieden. Op kartografisch gebied geeft de kartobibliografie voor het eerst een heel mooi overzicht van al het gepubliceerde kaartmateriaal van het KNAG.

Peter Levi

Smallingerland op de kaart: een historische cartografie / Klaas Tulp e.a. - Drachten: Smelne's Erfskip, 2010 - Geb., 84 p.: ill. en krt in kleur en z/w.- ISBN 9789490543044.-. Prijs € 16,50.

In het oosten van Friesland ligt de gemeente Smallingerland met als belangrijkste plaats Drachten. Over de kaartgeschiedenis van het gebied dat

Smallingerland bestrijkt is in het najaar van 2010 een kleurrijke publicatie verschenen. Het is uitgegeven door Smelne's Erfskip, een organisatie die zich inzet voor behoud en ontwikkeling van cultuurhistorische waarden in de gemeente Smallingerland.
Het is een verzorgde uitgave met 35 afgebeelde kaarten. Voor elke kaart zijn twee pagina's ingeruimd met rechts een kleurenafbeelding van de kaart en links een toelichting. Al bladerend beginnen we met een Ptolemaeus-uitgave uit 1478 waarop het land der Phrisii (Friesland) wordt aangegeven, vervolgens komen kaarten uit de 16de tot en met de negentiende eeuw aan de orde, terwijl ook de twintigste eeuw niet is vergeten.. De laatste kaart in *Smallingerland op de kaart* is die van Drachten en omgeving, afkomstig uit de *Bosatlas van Fryslân* uit 2009, gebaseerd op de kadasterkaart van het gebied uit 2006. Behalve gedrukte kaarten, zijn er ook enkele (minder bekende) manuscriptenkaarten in het boek opgenomen. Ondermeer één uit 1740 waarop de Fries-Groningse grens in kaart is gebracht en een aantal achttiende-eeuwse situatiekaarten van de wateren rondom Drachten. Als toegift zijn nog twee losse kaarten toegevoegd. Namelijk de kaart van Smallingerland uit de atlas van François Halma uit 1718 en ter vergelijking daarmee de reeds genoemde kadasterkaart.
De in de publicatie opgenomen kaarten komen voor een belangrijk gedeelte uit de collectie van het Fries Historisch en Letterkundig Centrum Het Tresoar in Leeuwarden. Daarnaast komen enkele kaarten uit de particuliere collectie van één van de auteurs. De begeleidende teksten bij de kaarten zijn voor een breed publiek geschreven. Voor wie verder wil lezen is een uitgebreide literatuurlijst toegevoegd. Het boek is alleen in Drachten bij de plaatselijke boekhandel en VVV te koop en gezien de bescheiden prijs, valt te verwachten dat het boek inmiddels (bijna) uitverkocht is.

Sjoerd de Meer

Inzendingen voor deze rubriek aan:
Gijs Boink, Nationaal Archief,
Verzameling Kaarten en Tekeningen,
Postbus 90520, 2509 LM Den Haag
E-mail: gijs.boink@nationaalarchief.nl

Varia Cartographica

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) zet vier eeuwen kaarten online

Kaart van polders in het Kwartier van Maasland met waterstaatkundige gegevens en eendenkooien door Nicolaus Visscher, circa 1715 (BHIC, toeg. nr. 343, inv. 6823).

"Seer net gemeete kaarte van de respective polders mase en achterdijken met der selver sluysen, wateringen, weg slooten, stegen en wegen, In den quartiere van Maasland, gelegen aan de rivier de Mase en in de Mayerye van 's-Hertogenbossche". Zo betitelde Nicolaus Visscher rond 1715 zijn kaart met een fraaie tekening van de vier Maaspolders tussen Oss en 's-Hertogenbosch. Deze titel was overigens rijk versierd met eikenbladen, guirlandes, bloemen en fruit. Het is één van de inmiddels 4500 kaarten die het BHIC in 's-Hertogenbosch onlangs online heeft gezet. Binnenkort komen daar nog zo'n 500 kaarten en prenten bij. En dat is nog maar een deel van de rijke collectie kaarten, prenten en tekeningen die de hele provincie Noord-Brabant omvat en voor iedereen vrij toegankelijk is.

Gedigitaliseerde kaartencollectie

Het BHIC heeft een keuze gemaakt uit de meest bijzondere en zeldzame exemplaren. Zij laten op treffende wijze zien wat er in de afgelopen eeuwen zoal in Brabant op de kaart is gezet. Zo vinden belangstellenden op www.bhic.nl/kaarten unieke manuscriptkaarten (handgetekend in inkt en aquarel), kleurenlithografieën, kaarten die dienden voor militaire en kartografische doeleinden, maar ook uniek kaartmateriaal waarop belangrijke gebeurtenissen uit de geschiedenis van Noord-Brabant zijn opgetekend. Zo zijn er bijvoorbeeld belangrijke rivier- en polderkaarten van het archief van Waterschap De Maaskant, waarop de oplettende kijker eendenkooien, sluizen en nog veel meer 'leuks' kan ontdekken. Ook zitten er mooie series kadastrale kaarten tussen, prachtige tekeningen van oude Brabantse kastelen (o.a. Kasteel Heeswijk), landgoederen en villa's. Verder vindt de liefhebber ook achttiende- en negentiende- eeuwse kaarten van de bekende landmetersfamilie Adan, van Rijkswaterstaat, Provinciale Waterstaat of de Dienst der Genie in Noord-Brabant. Kortom een geweldig aanbod van uiteenlopende historische "papieren juweeltjes"! Met het online zetten is een belangrijke mijlpaal bereikt in een omvangrijk digitaliseringsproject, dat eind 2009 in gang is gezet. Belangstellenden kunnen nu van achter hun pc door de rijke collectie surfen en ook kopieën van de scans bestellen. Dit kaartenproject krijgt op termijn nog een tweede fase, waarin een selectie van de meest bijzondere kaarten zal worden uitgelicht en worden voorzien van coördinaten.

Kaartencollectie raadplegen?

Ga dan naar www.bhic.nl/kaarten en vul uw zoekvraag in. U kunt alle scans op plaatsnaam raadplegen. De kaarten zijn op ware grootte en in hoge resolutie gescand, zodat u kunt inzoomen tot het kleinste detail. Elke afbeelding is voorzien van een uitgebreide beschrijving. Wilt u een scan bestellen, klik dan op het winkelwagentje en vul uw account in of meldt u aan. De kosten voor een scan bedragen € 5.-.

FelixArchief restaureert oudste stadsplattegrond

Het Felixarchief bereidt momenteel de restauratie voor van een uniek kartografisch document. De met de hand getekende stadsplattegrond is mogelijk de oudst gekende plattegrond van Antwerpen. Daarom is hij van uitzonderlijk belang voor de studie en de geschiedenis van de stad. Bij het oplijsten van de te restaureren stukken, kwam deze plattegrond bovenaan de prioriteitenlijst te staan.
De voorstelling van de huizen in de binnenstad op deze plattegrond is kenmerkend voor middeleeuwse tekeningen van steden en komt na 1530 niet meer voor. Op het middeleeuwse stratenpatroon zien we enkele belangrijke gebouwen, die pas later toegevoegd werden. Zo is het in 1564 afgewerkte stadhuis met een nog open binnenplaats te zien.
De stad wordt omringd door zowel de middeleeuwse stadswallen als door de Spaanse omwalling uit 1542. Daardoor ontstaat een beeld van Antwerpen met een schijnbaar dubbele omwalling, een situatie die nooit heeft bestaan. Omdat op deze plattegrond ook de citadel uit 1567 voorkomt, beschikken we over een unieke kaart met alle versterkingswerken van Antwerpen in de zestiende eeuw. Het document is vermoedelijk een laat zestiende-eeuwse kopie waarop laat zestiende-eeuwse gebouwen toegevoegd zijn aan het middeleeuwse stadsbeeld.
De stadsplattegrond is getekend op de achterzijde van een ander interessant document: een kaart van de waterlopen in de wijde omgeving van Gent. De citadel van Gent (1540) staat al wel op de kaart, terwijl de nieuwe omwalling die tussen 1577 en 1584 werd gebouwd, nog niet is afgebeeld. Dat betekent meteen dat we hier te maken hebben met één van de oudste hydrografische kaarten

van dit deel van Vlaanderen.
Dit prachtige document heeft in de loop van de voorbije 450 jaar heel wat schade opgelopen. Op dit ogenblik wordt het bewaard in vier grote en een reeks kleinere fragmenten. Er ontbreken delen door de inwerking van vocht en schimmel. In het verleden werden enkele zwakke delen van het papier verstevigd met calqueerpapier, maar dat heeft meer kwaad dan goed gedaan.
Om de goede bewaring van dit uiterst precieuze document te garanderen, bereidt het FelixArchief een zorgvuldige restauratie voor. Na de restauratie zullen beide kaarten zo snel mogelijk digitaal ter beschikking gesteld worden zowel voor wetenschappelijk onderzoek als voor geïnteresseerde kijklustigen.
Wie nu al meer info wil over de stadsplattegrond en een voorproefje wil zien van de tekenstijl, kan terecht:
- bij het FelixArchief voor een brochure over de oudste stadsplattegrond van Antwerpen. Het FelixArchief aan de Oudeleeuwenrui 29 in Antwerpen is geopend van dinsdag tot vrijdag, telkens van 8.30 tot 16.30 uur.
- op de website www.felixarchief.be <http://www.felixarchief.be>, in de rubriek publicaties en nieuwsbrieven/ Folders (http://www.felixarchief.be/eCache/FEA/81/26/468.html) - ook de brochure is hier te vinden.

Proefdrukken John Speed

De bibliotheek van de Universiteit Cambridge heeft één van de vijf sets van proefdrukken van John Speed's *Theatre of the Empire of Great Britaine*, welke is uitgegeven in 1611/12.
De kaarten zijn gedrukt van koperplaten die zijn gegraveerd door Jodocus Hondius in Amsterdam. Deze proefdrukken zijn naar Engeland gestuurd ter controle.
De proefkaarten in Universiteitsbibliotheek Cambridge zijn uit een late fase, maar zijn toch bron geweest voor veranderingen op de uiteindelijke versie. De kaart van Cheshire bijvoorbeeld, die in 1603 door William Rogers was gegraveerd, werd volledig vervangen na de dood van Rogers in 1604.
Scans van hoge kwaliteit zijn hier te bekijken en eventueel ook te bestellen: http://www.lib.cam.ac.uk/deptserv/maps/speed.html

4000 bijzondere oude kaarten en globes van de Universiteitsbibliotheek VU online

In het kader van duurzame beschikbaarheid en toegankelijkheid van wetenschappelijke bronnen heeft de Universiteitsbibliotheek VU (UB VU) 4000 oude kaarten inclusief acht globes uit de collectie van de Kaartenverzameling gedigitaliseerd. Deze digitale collectie is nu beschikbaar via de Beeldbank van de UB VU. De digitale ontsluiting van de kaarten biedt vele voordelen.
Doordat de kaarten online beschikbaar zijn heeft een groter en breder publiek toegang tot de collectie. Voor veel onderzoeksvragen is raadpleging van de kaarten via de Beeldbank voldoende. Dit komt de conservering van oude en kwetsbare kaarten ten goede.
De Beeldbank biedt daarnaast extra mogelijkheden. Via een viewer kan de gebruiker tot in het kleinste detail op de kaart inzoomen. Ook kunnen de kaarten gemanipuleerd worden met behulp van een navigator. Indexbladen die aan de (meeste) kaartseries zijn toegevoegd laten de samenstelling van een kaartserie zien en zijn een praktisch hulpmiddel om het juiste kaartblad snel te vinden.
Aan de kaarten zijn metadata gekoppeld met alle relevante informatie betreffende de kaart.

Wat voor soort kaarten zijn gedigitaliseerd?

Het zijn met name oude kaarten, voornamelijk uitgegeven vóór 1900, die gedigitaliseerd zijn. Het materiaal is heel divers en beslaat gebieden uit de hele wereld. Naast topografische kaarten zijn ook thematische kaarten ruimschoots vertegenwoordigd.

Enkele voorbeelden van de gedigitaliseerde kaarten:

- Kaartseries, bijvoorbeeld de serie Topographie de la Zélande in 9 bladen uit 1748.
- Regionale kaarten, bijvoorbeeld de oudste kaart uit de collectie van Palestina, gemaakt door Lucas Cranach uit circa 1515.
- Stadsplattegronden, zoals een achttiende-eeuwse plattegrond van Haarlem van Romeyn de Hooghe in 4 bladen.
- Geologische kaarten, zoals de uit 49 bladen bestaande *Carte géologique internationale de l'Europe* uitgegeven tussen 1881 en 1913.
- Zeekaarten, waaronder achttiende-eeuwse zeekaarten van Jochem Hasebroek.
- Manuscriptkaarten, met onder meer kaarten van Joannes van Essen, waaronder die van Malta.
- Wandkaarten, bijvoorbeeld een van de tabaksondernemingen in Suriname uit 1910.
- Imaginaire (fantasiekaarten), zoals de achttiende-eeuwse kaart van *Schlaraffenland.*
- Landgoederenkaarten van Nederland inclusief overzichtskaart.
- Koloniale kaarten, bijvoorbeeld de 3 meter lange kaart van Java van Junghuhn uit 1855.

Terra del Fuego ca. 1:875.000. Uitgave S.l.: s.n. Jaar van uitgave 1616.

- Polderkaarten, bijvoorbeeld de *Caarte vanden Ronde Hoepspolder* uit circa 1680.

Daarnaast zijn acht globes gedigitaliseerd die draaiend kunnen worden bekeken. Bijvoorbeeld een hemelglobe van Blaeu uit het begin van de zeventiende eeuw.

Praktische informatie

De kaarten zijn te raadplegen in de Beeldbank beschikbaar via de website van de UB VU. Indien gewenst kunnen scans besteld worden.
Vragen kunnen gesteld worden door in de Beeldbank de knop Contact aanklikken onderaan de pagina. Daarnaast kan ook contact opgenomen worden met de conservator van de collectie, mevrouw drs. A.H. Ruitinga e-mail: a.h.ruitinga@ubvu.vu.nl.
De beeldbank is te vinden op: http://imagebase.ubvu.vu.nl.

Studiemiddag Symbolen en Wegen op Oude Kaarten

Op woensdag 2 november 2011 houdt de GIN Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie een studiemiddag bij de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam. Deze middag met drie lezingen, door Ferjan Ormeling (UU), Guus Borger (UvA en VU) en Lina van der Wolde (Atlas Van Stolk), gaat vooraf aan een bijeenkomst in de Aula van de UvA, die gehouden wordt rond grafisch ontwerper Paul Mijksenaar, bekend van bewegwijzeringssystemen, zoals dat van Schiphol. Zijn bedrijf viert dit jaar het 25-jarig jubileum.

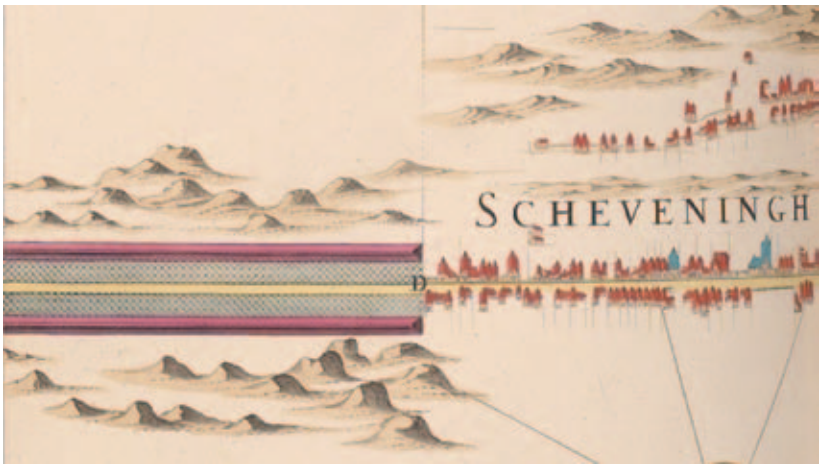

Ter gelegenheid van dit jubileum draagt Paul Mijksenaar deze middag een belangrijk deel van zijn collectie moderne kaarten op het gebied van bewegwijzering, verkeer en infrastructuur over aan de Bijzondere Collecties. De studiemiddag van de Werkgroep zal daarom aandacht besteden aan pendanten daarvan in het verleden, onder de titel: 'Symbolen en Wegen op Oude Kaarten'.

Adres: Bijzondere Collecties UvA, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC AMSTERDAM.
Info: Marc Hameleers MHameleers@stadsarchief.amsterdam.nl, tel. 020-2511659 en Jan Werner j.w.h.werner@uva.nl, tel. 020-5252354.

Samengesteld door Peter van der Krogt (peter@vanderkrogt.net)
en Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl)

Zie ook: http://cartography.geo.uu.nl/journals

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Adams, Robyn, 'Sixteenth-century intelligencers and their maps'. *Imago Mundi* 63, 2 (2011): 201-216. [over correspondentie m.b.t. diplomatieke en militaire onderhandelingen tussen Engeland en de Nederlanden].

Brink, Louis, 'Van kaart aan de wand naar wandkaart: Generalisering van schoolwandkaarten vanaf 1840'. *Geo-Info* 8, 7/8 (2011): 24-30.

Broecke, Marcel van den, *Ortelius atlas maps: An illustrated guide* [second revised edition]. Houten: HES & De Graaf, 2011. - ISBN 9789061943808 - 712 blz. - € 79,50.

Broecke, Marcel van den, 'Ortelius' Epitomes?' *Caert-Thresoor* 30, 2 (2011): 47-51.

De Peuter, Stanislas, 'Martino Martini's Jesuit Cartography of the Middle Kingdom: Some historico-carto reflections on then, in-between and now (selected topics: part II).' *BIMCC Newsletter* 40 (Apr. 2011): 11-17.

Fomenko, Igor, *16th century summary map of Muscovy from the collection of The State Historical Museum: A new description of the northern regions, including Muscovy..., Jan and Lucas [van] Duetecum (1562-1572)*. Moscow: Pinakotheke, 2010. - tekstboek (52 blz., tekst in Russisch en Engels) en facsimile.

Graaf, Henk van de, 'De Donkerslootse Twisten (400 jaar gesteggel en gekrakeel): Deel 1, De wereld van de kaart', *Biesbosch.nu Magazine*, mei 2011 [artikelenreeks over een proceskaart van de polder Donkersloot uit 1545], on-line: http://www.biesbosch.nu/magazine/0511/artikel_donkerslootsetwisten01.htm.

Graaf, Henk van de, 'Mirakelse moeilijkheden (onderzoek Donkersloot)': Deel 1, De mirakelse moeilijkheid Souburgh', *Biesbosch.nu Magazine*, mei 2011 [rubriek bij de artikelenreeks 'De Donkerslootse Twistten'], on-line http://www.biesbosch.nu/magazine/0511/artikel_mirakelsemoeilijkheden01.htm.

Kranenburg, Ronald, 'Dienstbare kaarten: Een cartografische geschiedenis van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap en het Tijdschrift 1873-1966', *Geografie* 20 (2011), 5, blz. 14-16 [Bespreekartikel van het gelijknamige boek van Paul van den Brink].

Masschalck, Eddy, 'The Port of Ostend originated in the sixteenth century.' *BIMCC Newsletter* 40 (Apr. 2011): 18-23

Musschenga, Tonnis, 'Kaartencollecties in Nederland: Universiteitsbibliotheek Groningen.' *Caert-Thresoor* 30, 2 (2011): 60-61.

Peters, Ronald, *Een Tilburgse kaart nader bekeken: De manuscriptkaart van de heerlijkheid Tilburg en Goirle door Diederik Zijnen uit 1760*. Tilburg: Stadsmuseum, 2011. - € 14,50.

Peters, Ronald, 'Het grootste archiefstuk van Tilburg: de kaart van Diederik Zijnen uit 1760'. In: Brabant, 2, 3 (2011): 36-51. On-line: http://www.thuisinbrabant.nl/files/De_kaart_van_Diederik_Zijnen_uit_1760.pdf

Smits, Jan, 'Libraries mapped: a question of research!', *Journal of map & geography libraries*, 7(2011)2, blz. 220-244.

Smits, Jan, & Todd Fell, Early printed atlases: shaping Plato's "Forms" into bibliographic descriptions', *Journal of map & geography libraries*, 7(2011)2, blz. 184-210.

Storms, Martijn, 'De kaart van Nederlands Brazilië door Georg Marcgraf.' *Caert-Thresoor* 30, 2 (2011): 37-46.

Unger, Richard W., *Ships on maps: pictures of power in renaissance Europe*. Basingstoke (etc.): Palgrave MacMillan, 2010. - ISBN 978-0-230-23164-1 - 233 blz. - £70.00.

Verkaik, Esther, en Elien Voerman, 'De kartografische collectie Bisdom van Vliet Le Fèvre de Montigny.' *Caert-Thresoor* 30, 2 (2011): 52-59.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

BIMCC Newsletter 40 (April 2011)

De Peuter, Stanislas, 'Martino Martini's Jesuit Cartography of the Middle Kingdom: Some historico-carto reflections on then, in-between and now (selected topics: part II)' (blz. 11-17).

Masschalck, Eddy, 'The Port of Ostend originated in the sixteenth century' (blz. 18-23).

Cartographica Helvetica 43 (2011)

Wyder, Samuel, & Hans-Uli Feldmann, 'Die Karten der Schweiz (1620–1657) von Hans Conrad Gyger' (blz. 3-18).

Christoph, Andreas, 'Vom Atlas des ganzen Erdkreises zum Erdkubus von Christian Gottlieb Reichard (1803)' (blz. 19-27).

Meurer, Peter H., 'Die Reichsadler-Weltkarte des Petrus ab Aggere: auf den Spuren einer frühen Ikone der politischen Kartographie' (blz. 29-41).

Jenny, Bernhard, & Peter Mesenburg, 'MapAnalyst – Analyse und Visualisierung zur Genauigkeit der Mappa critica des Tobias Mayer (1750)' (blz. 43-48).

Cartographica Helvetica 44 (2011)

Walz, Ulrich, & Ulrich Schumacher, 'Sächsische Meilenblätter als Quelle der Kulturlandschaftsforschung am Beispiel der Sächsischen Schweiz' (blz. 3-15).

Ehrensvärd, Ulla, 'Die Sibirienkarte des Philipp Johann von Strahlenberg (1730) und ihre Bedeutung für das moderne Kartenbild vom nördlichen Asien' (blz. 17-33).

Rickenbacher, Martin, 'Zeitreihen – eine neue Herausforderung für das Bundesamt für Landestopografie Swisstopo' (blz. 35-41).

Ritter, Michael, 'Die Landkarten des Augsburger Kunstverlegers Joseph Carmine (1749–nach 1822)' (blz. 43-49).

e-Perimetron 6,2 (2011)

Grammenos, Dimitris, Xenophon Zabulis, Damien Michel, and Antonis A. Argyros, 'Augmented reality interactive exhibits in Cartographic Heritage:An implemented case-study open to the general public' (blz. 57-67).

Gede, Mátyás, Mátyás Márton, and Zsuzsanna Ungvári, 'Digital reconstruction of Perczel's globe' (blz. 68-76).

El-Hussainy, Mohamed S., Moustafa A. Baraka, and Maher A. El-Hallaq, 'A methodology for image matching of historical maps' (blz. 77-95).

Brychtová, Alžbeta, and Angeliki Tsorlini, 'Differences of Ptolemy based cartography of Central Europe with respect to recent Czech Republic representations' (blz. 96-113).
Guarducci, Anna, Leonardo Rombai, and Marco Piccardi, 'Mare Oraque Tusciae' (blz. 114-121).
Tutic, Dražen, and Miljenko Lapaine, 'Digitization of Old Maps Using Deskan Express 5.0' (blz. 122-128).

Imago Mundi 63,1 (2011)
Billion, Philipp, 'A Newly Discovered Chart Fragment from the Lucca Archives, Italy' (blz. 1-21).
Bosse, David, 'Matthew Clark and the Beginnings of Chart Publishing in the United States' (blz. 22-38).
Dunbabin, John P. D., ''Red Lines on Maps' Revisited: The Role of Maps in Negotiating and Defending the 1842 Webster-Ashburton Treaty' (blz. 39-61).
Petronis, Vytautas, 'Mapping Lithuanians: The Development of Russian Imperial Ethnic Cartography, 1840s–1870s' (blz. 62-75).
Vernier, Veronika, 'Maps for Intelligence Gathering? Rediscovered Seventeenth-Century Manuscript Maps from The Queen's College, Oxford' (blz. 76-87).
Lucile Haguet, 'J.-B. d'Anville as Armchair Mapmaker: The Impact of Production Contexts on His Work' (blz. 88-105).

Imago Mundi 63,2 (2011)
Pinto, Karen, 'The Maps Are the Message: Mehmet II's Patronage of an 'Ottoman Cluster'' (blz. 155-179).
Bower, David I., 'Saxton's Maps of England and Wales: The Accuracy of *Anglia* and *Britannia* and Their Relationship to Each Other and to the County Maps' (blz. 180-200).
Adams, Robyn, 'Sixteenth-Century Intelligencers and Their Maps' (blz. 201-216).
Van Duzer, Chet, & Benoît Larger, 'Martin Waldseemüller's Death Date' (blz. 217-219).
Andrews, J. H., 'The Chronology of Saxton's County Maps: A Neglected Suggestion' (blz. 220-225).

IMCoS Journal 124 (Spring 2011)
Barber, Peter, 'Touched by Majesty: Map collections of the kings of Great Britain' (blz. 7-16).
Schirò, Joseph, 'Malta in Miniature: A rare playing card map by Johann Hoffmann' (blz. 21-23).
Shirley, Rodney, 'Canny Collecting: Affordable maps - a haphazard selection Part One' (blz. 25-30).
Craig, Jeremy, 'Cartography under fire: Geographers who helped win World War II' (blz. 33-36).
Bandow, Doug, 'Help! The true confessions of a compulsive collector' (blz. 40-41).
Seville, Adrian, 'Geographical Pastimes: Two early English map games' (blz. 43-46).

IMCoS Journal 123 (Summer 2011)
Zierler, Gerry, 'My favourite map: A topographical map of the county of Norfolk' (blz. 7-10).
Stewart, Roger, 'A meticulous cartographer: William Burchell's map of South Africa' (blz. 12-15).
Shirley, Rodney, 'Canny Collecting: Affordable maps - a haphazard selection Part Two' (blz. 19-24).
Clinton, Craig, 'Hysterical maps: The 'cock-eyed' maps of the Lindgren Brothers' (blz. 27-39).
Militello, Paolo, 'A rare map of Sicily: Sicilia by Scipione Basta 1702' (blz. 41-44).

Restauratie-Atelier Helmond bv

Restauratie en conservering van papier, leer en perkament

- Boeken, in leer en perkament
- Charters en zegels
- Prenten en tekeningen
- Kaarten en affiches
- Massaconservering
- Inbinden van rapporten en tijdschriften

Ondersteuning bij calamiteiten

- Brand- en waterschade
- Schimmelbestrijding
- Uw rechtstreekse partner voor gammastraling

24 uur bereikbaar op: +31 (0)6 - 53 65 00 07
Tijdens kantooruren: +31 (0)492 - 55 39 90

Uw waardevolle documenten gaan bij ons door vakkundige handen.

Panovenweg 40, 5708 HR Helmond (NL)
Tel. : +31 (0)492 - 55 39 90
Fax : +31 (0)492 - 55 24 42

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl
internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

BK BUBB KUYPER

VEILING BOEKEN MANUSCRIPTEN EN GRAFIEK

met o.a. Nederlandse en buitenlandse kartografie, topografie en geschiedenis

29 november
2 december
2011

Kijkdagen 24-27 november

Inbreng voor deze veiling mogelijk op maandag t/m vrijdag van 9.00-17.00 uur

Jansweg 39
2011 KM Haarlem
tel. 023 5323986
fax 023 5323893
e-mail info@bubbkuyper.com
catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Atlassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat
Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda
Telefoon: 076 560 44 00
Mobiel: 06 532 994 10
E-mail: dieter.d@planet.nl
www.plantijnmaps.com

Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:
- landkaarten van de Nederlanden: 17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
  - Zeeland;
  - Utrecht;
  - overige provincies Nederland.

Antiquariaat
Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
Singel 315
1012 WJ Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

PICTURA

Voor een compleet traject

Publiceren website webwinkel e-learning Beheren dataentry EAD-editing Hosting
duurzame digitale opslag database Digitaliseren schilderij foto boek kaart
document bouwtekening fiche microfilm film Fotografie interieur object 3D-shot

www.pictura-im.nl